

بازخوانی سیر تحولات ابنیه اصفهان از نقاشی‌های سفرنامه‌نویسان اروپایی

عاطفه طایفی*

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، دانشگاه امام جواد (ع)، یزد، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۲/۰۸

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۱/۲۱

صفحه ۰۰۰-۰۰۰

بیان مسئله: اصفهان به‌عنوان از شهرهای باستانی و تاریخی ایران، نقش بسیار مهمی در شناخت بناهای تاریخی اعصار گذشته دارد. این شهر به دلیل موقعیت جغرافیایی مرکزی خود، از دوران‌های مختلف تاریخی به‌عنوان یک مرکز فرهنگی، اجتماعی و سیاسی برجسته محسوب شده است؛ بنابراین، مطالعه و بررسی این بناها به ما کمک می‌کند تا بهترین فهم از تاریخ و فرهنگ اعصار گذشته برسیم و غنای زیادی را در مورد هنر، معماری و زندگی اجتماعی آن دوران به دست آوریم. در عصر کنونی اصفهان تعدادی از ابنیه موجود از گذشته تا به حال تغییراتی داشته و بعضی دیگر به‌کلی از بین رفته یا بخش‌هایی از آن باقی است که در این صورت تصاویر تاریخی و اطلاعات مرتبط با آن در متون تاریخی و ... و قیاس با وضع کنونی، می‌توان مواردی را دریافت که علاوه بر شناخت بهتر ابنیه، کمک شایانی در اقدامات آینده مربوط به آن نیز خواهد کرد.

هدف پژوهش: پژوهش حاضر باهدف بازخوانی تحولات ابنیه اصفهان با توجه به گراورهای اروپاییان به‌ویژه سفرنامه‌نویسان پدید آمده است که برای دستیابی به این هدف، اهداف فرعی زیر دنبال شده است:

- شناخت سفرنامه‌نویسان و سیاحان اروپایی سفرکرده به اصفهان
- شناسایی گراورها و عکس‌های تاریخی اصفهان از سیاحان اروپایی و تطبیق آن با اطلاعات تاریخی ابنیه
- شناخت و معرفی مهم‌ترین تحولات ابنیه موجود و ناموجود اصفهان در گذار از دوره صفویه تا قاجار و عصر کنونی

سوالات پژوهش: در جهت دستیابی به هدف اصلی پژوهش سؤالات زیر مطرح گردیده است:

- چگونه نقاشی‌های سفرنامه‌ها می‌تواند سیر تحولات کالبدی بناهای اصفهان را روایت کند؟
- با توجه به نقاشی‌های سفرنامه‌نویسان اروپایی چه اطلاعاتی از آثار از دست‌رفته و به‌جامانده اصفهان می‌توان دریافت نمود؟

روش پژوهش: این مقاله با به‌کارگیری روش‌های توصیفی-تحلیلی و پژوهش در متن و با تکیه به منابع کتابخانه‌ای پس از شرح مختصری از سفرنامه‌نویسان اروپایی و گراورها و عکس‌های تاریخی آنان به بیان اطلاعات متون مختلف و وضع حال حاضر پرداخته است... نام سیاحان و گراورهای ترسیمی هریک به‌منظور دستیابی به نحوه عملکرد آنان در نموداری نشان داده شده است. سیر تحولات ابنیه موجود و ناموجود بر اساس ترسیمات سیاحان در قالب نمودارهایی آمده تا روایت بهتری از ابنیه اصفهان برای برنامه‌ریزان، مرمتگران و... داشته باشد.

نتیجه‌گیری: همان‌گونه که تصمیمات حاکمان اصفهان از یک‌سو باعث رونق شهر و پیشرفت آن شده‌اند، اما از سوی مقابل، همین تصمیمات در دوره‌های دیگر به عاملی مؤثر در تسریع روند روبه‌زوال ابنیه شهر مبدل گردیده‌اند. بر اساس قیاس بین گراورهای دوره صفویه و قاجاریه و وضع کنونی بیشتر خرابی‌ها مربوط به دوره صدارت ظل‌السلطان است که منجر به نابودی کامل یا تغییرات عمده در ابنیه اصفهان شده است.

کلید واژگان: اصفهان، سیر تحولات، ابنیه، نقاشی، اروپاییان

■■■ Article Research Original

 10.30508/FHJA.2024.549685.1125

Revisiting the Evolution of Architecture in Isfahan through the Paintings of European Travel Writers.

Atefeh Taiefi*¹

1. Master's student in Iranian Architectural Studies, Imam Javad (AS) University, Yazd, Iran.

Received: 27/02/2022

Accepted: 09/04/2024

Page 00-00

Abstract

Problem Statement: Isfahan, as one of the ancient and historical cities of Iran, has played a significant role in recognizing the historical structures of past eras. Due to its central geographical location, this city has been considered a prominent cultural, social, and political center throughout different historical periods. Therefore, studying and examining these structures helps us gain a better understanding of the history and culture of past eras and acquire rich knowledge about art, architecture, and social life of those times. In the present era, some of the existing buildings in Isfahan have changed, while others have completely disappeared or only remnants remain. In such cases, historical images and related information in historical texts and comparisons with the current situation can provide valuable insights not only for a better understanding of the buildings but also for future actions related to them.

The valuable paintings of European travel writers of Iran, depicting its cities and structures from a time before the advent of photography, hold significant value. These paintings not only contribute to a better understanding of historical buildings but also contain valuable ethnographic insights. This aspect can be observed in the paintings of Flannden and Pascal Cost, who never depicted buildings and cities without people. The paintings of Diolafa are also remarkable and serve as evidence of the city's history that can be examined and analyzed. To gain a better and more comprehensive understanding of the development of Isfahan's buildings, including the lost ones, throughout historical periods, sources such as Flannden, Cost, Diolafa, Shardeen's paintings, Tavarnieh, Kempfer, and others are considered valuable resources for an architectural researcher. Studying the evolution of Isfahan's buildings based on historical paintings is a considerable subject for research and contains information that is less accessible in the texts and documents of the city's past.

Objective: The present research aims to revisit the evolution of Isfahan's buildings based on the observations of European travelers, particularly travel writers. To achieve this objective, the following sub-objectives have been pursued:

1. Understanding the travel writers and European tourists who visited Isfahan.
2. Identifying the observations and historical photographs of Isfahan by European travelers and comparing them with historical information about the buildings.
3. Recognizing and introducing the most important existing and non-existing transformations of Isfahan's buildings from the Safavid era to the Qajar era and the present era.

Research Questions: To achieve the main research objective, the following questions have been raised:

1. How can the paintings of travel writers depict the physical transformations of Isfahan's

شماره نهم
تابستان ۱۴۰۲

buildings?

2. Based on the paintings of European travel writers, what information can be obtained about the lost and surviving architectural works of Isfahan?

Research Method: This article employs descriptive-analytical and textual research methods, relying on library resources. After a brief description of European travel writers and their sketches and historical photographs, it delves into various textual information and the current state of Isfahan's buildings. The names of travelers and their depicted sketches are presented to understand their functioning. The evolution of existing and non-existing buildings based on the travelers' sketches is depicted in the form of charts to provide a better narrative of Isfahan's architecture for planners, conservators, etc.

Conclusion: From the foregoing, it becomes evident that in studying the historical buildings of Iranian cities, which have partially or entirely vanished, written sources and images play a significant role. Even the smallest piece of new information is valuable in studying the evolution of urban buildings. Isfahan, due to its importance and population during the Safavid era, attracted the attention of numerous travelers, and their sketches reflect the city's significance during the reigns of rulers like Shah Safi, Shah Suleiman, and especially Shah Abbas. European travelers such as Tavernier, Chardin, Sanson, etc., observed and depicted Isfahan during the reigns of Shah Safi, Shah Suleiman, and Shah Abbas. In the Qajar era, Flannenden, Cost, Diolafa, Holster, and Byron produced the most comprehensive sketches after visiting Isfahan during the reign of Mohammad Shah Qajar and Naser al-Din Shah. By comparing the sketches from the Safavid and Qajar periods with the current situation, it can be observed that most of the damages are attributed to the Safavid era, leading to destruction or significant changes in Isfahan's buildings. Isfahan, which is remarkable and beautiful in every era, whether Safavid, Qajar, etc., have witnessed decisions that, on one hand, have contributed to the city's prosperity and progress. On the other hand, these decisions in other periods have accelerated the decline of the city's buildings. The following pages' charts provide a more detailed examination of the timing and activities of European travelers, as

well as the evolution of Isfahan's buildings based on the travel writers' sketches.

Keywords: Isfahan, evolution, buildings, paintings, European

References:

- Afooshteh-ye Natanzi, M. b. H. (1350). Naqaweh al-Athar fi Zikr al-Akhayar [The Purity of Works in Mentioning the Righteous]. (E. Eshraghi, Ed.). Tehran, Iran: Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab.
- Amiri, S. (2010). Isfahan, the City of Mosques. *Gerdeshi Journal*, 12.
- Amir-Mansouri, G. H., Hanai, G., Diba, D., & Dabagh, A. M. (2020). Explaining the Influence of the Safavid Government on the Formation of Public Space in Safavid Bridges of Isfahan (Case Study: Allah Verdi Khan and Khaju Bridges). *Naghsh-Jahan Scientific-Research Quarterly*, 10(1).
- Delavaleh, P. (1991). *Safarnama-ye Pietro Delavaleh* [Pietro Delavaleh's Travelogue]. (S. Shafa, Trans. & Ed.). Tehran, Iran: Ministry of Culture and Higher Education.
- Erabi Hashemi, S. S. (1999). *Esfahan-e Asr-e Safavi* [Isfahan in the Safavid Era]. *Farhang-e Esfahan Magazine*, (11).
- Ettezadi, L., & Binna, M. J. (2015). Study of Kushk 8 Behesht Isfahan in the Viewpoint of Critique. *Safhe Journal*, 1(1).
- Flandin, E. (1977). *Eugene Flandin's Travelogue to Iran* (H. Nour-Sadeghi, Trans.). Tehran, Iran: Ashra Publications.
- Figuereia, D. G. D., (1984). *Figueredo's Travelogue* (G. Samiei, Trans.). Tehran, Iran: Nashr-e No.
- Homayi, J. D. (2005). *The History of Isfahan: Buildings and Mansions* (M. B. Hemayi, Ed.). Tehran, Iran: Homa Publishing.
- Honarfar, L. (1974). Isfahan's Two Famous Historical Bridges from the Safavid Era. *Honar va Mardom Magazine*, 81.
- Honarfar, L. (1975). *Chehel Bagh of Isfahan*. *Honar va Mardom Magazine*, 96-97.
- Honarfar, L. (1977). The Oldest Historical Portal of Isfahan's Jameh Mosque. *Honar va Mardom Magazine*, 145.
- Holtzer, E. (1975). *Iran a Hundred and Thirteen Years Ago* (M. Assemi, Ed.). Tehran, Iran: Ministry of Culture and Art, Iranian Center for Ethnology.
- Jafariyan, R. (1982). *The Era of Shah Abbas I in Safavid Dynasty from Emergence to Decline* (5th

- ed.). Tehran, Iran: Kanun-e Andisheh-e Javan.
- Javari, M. (2005). *Negahi Digar be Pol-e Khaju bar Asas-e Yafteh-haye Bastanshenasi [Another Look at Khaju Bridge Based on Archeological Findings]*. Golestan-e Honar, 1.
  - Jenab, M. S. A. (2007). *Historical Monuments and Buildings of Isfahan*. Isfahan: Cultural and Recreational Organization of Isfahan Municipality.
  - Kampf, E. (1981). *Kampf's Travelogue* (K. Jahandari, Trans.). Tehran, Iran: Kharazmi.
  - Omid Shafiei, S. (2021). The Impact of Climatic Characteristics on the Creation of Water Gardens in Iranian Landscaping. *Journal of Iranian Architecture and Urbanism*, (17).
  - Mostafavi, F. (1938). *Ancient Works: Historical Monuments of Isfahan*. *Ta'lim va Tarbiat Magazine*, 8(11-12).
  - Motedayen, H., & Aghabazarg, N. (2015). The Origins of the Concept of Naghsh-e Jahan Square. *Bagh Nazar Scientific Journal*, 1.
  - Mossadegh, Z., & Taheri, M. S. (2012). Re-reading Architecture from Travelogues: Re-reading and Analyzing Iranian Architectural Works throughout History through the Method of Research and Study in Travelogues. *Iranian Architecture Quarterly Journal*.
  - Saberi, A. (2006). *Safavid Period Palaces in Isfahan Based on Shardan's Travelogue*. *Comprehensive Portal of Humanities Sciences*.
  - Shahabi Nezhad, A. (2019). *Seir-e Shakl-giri-ye Maydan-e Naghsh-e Jahan Isfahan [The Formation Process of Naghsh-e Jahan Square Isfahan]*. *Journal of Architectural Studies*, 4(2).
  - Shahabi Nezhad, A., Ghalenoe, M., & Abu'i, R. (2016). *Faza-ye Baz-e Maydan-e Naghsh-e Jahan; Azhavashha va Masa'el [The Open Space of Naghsh-e Jahan Square; Values and Issues]*. *Bagh Nazar Journal*, 13.
  - Shaheedimaranai, N. (2015). *Bagh-e Saadatabad Isfahan dar Ayeneh-ye Mathnavi-ye Gulzar-e Saadat [Saadatabad Garden in Isfahan in the Mirror of Gulzar-e Saadat]*. *Iranian Architecture Biannual Journal*, 7(2).
  - Sharden, J. (1983). *Safarnama-ye Shardan Bakhsh-e Esfahan [Shardan's Travelogue, Isfahan Section]*. (M. H. Ebrahimi, Trans.). Tehran, Iran: Negah.
  - Tabibipur, F. (2020). *Woodcarving and Woodcarvers' House in Safavid Isfahan*. *Growth of History Education*, 10(4).
  - Tavildar, M. H. (2009). *Joghrafiyaye Esfahan [The Geography of Isfahan]*. (E. Tir, Ed.). Tehran, Iran: Akhtar Publications.
  - Tavernier, J. B. (1957). *Safarnama-ye Tavernier [Tavernier's Travelogue]*. (H. Arab Shirani, Trans.). Isfahan, Iran: Tayid-e Isfahan Publications.
  - Zarei, M. I., & Soltanmoradi, Z. (2017). *Ab dar Bagh-e Irani; Barrasi-e Memari-ye Ab va Sakhtare Abresani dar Bagh-e Chehelston Isfahan [Water in Iranian Gardens; Study of Water Architecture and Water Supply Structure in Chehelston Garden Isfahan]*. *Journal of Iranian Islamic Urban Studies*, 6(2).
<https://www.iranicaonline.org/articles/flandin-and-coste>- URL:
<https://www.injaisfahan.ir/news/122/> URL1:
 URL2: <https://fodasun.com>
 URL3: <https://fa.shafaqna.com>
 URL4: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/62108/pg62108-images.html>
 URL5: https://instagram.com/isfahan_cthh?utm_medium=copy_link
 URL6: https://www.instagram.com/p/CVQXOdBNpSF/?utm_medium=copy_link
 URL7: <https://www.kojaro.com>
 URL8: <https://www.forumauctions.co.uk>
<https://www.imna.ir/> URL9:
 URL10: <https://reiseniran.de>
 URL11: <https://commons.wikimedia.org>
 URL12: *Encyclopedia and Information Related to Travel in Iran* <https://reiseniran.de/fa>
 URL13: <https://irantrawell.com>
<https://www.isna.ir/> URL14:
 URL15: <https://www.farsnews.ir>
 URL16: <https://titreshahr.com> 40-Column Palace in Isfahan with a Magnificent Hall of 20 Columns - News Code: 102089 - Publication Date: August 1398"
 URL17: <https://www.irna.ir>
 Beautiful Isfahan Website - <https://www.isfahanziba.ir/> URL18:
 URL19: <https://archive.aramcoworld.com>
 URL20: <https://vista.ir/>
 URL21: <https://www.forumauctions.co.uk/>
 URL22: <https://www.iketab.com/>
 URL23: <https://seeiran.ir>
 URL24: <https://kherada.com>
 URL25: https://instagram.com/mohseen_afshar?utm_medium=copy_link
 URL26: <https://www.eligasht.com>
 URL27: <https://cafesour.ir>
 URL28: <https://www.fadaktrains.com>

مقدمه

دیدن گذشته شهر فقط از دایره کلمات مقدر نیست. گاهی اوقات یک تصویر، نقاشی یا عکس بیش از هزاران نوشته اطلاعاتی را بازگو می‌کند که منجر به شناخت حلقه مفقوده در تحولات ابنیه شهر است. نقاشی‌های ارزشمند سفرنامه‌نویسان اروپایی از ایران، شهرها و ابنیه آن در روزگاری که هنوز دوربین عکاسی نیامده از ارزش زیادی برخوردار است. این نقاشی‌ها علاوه بر کمک به شناخت بهتر ابنیه تاریخی، نکات مردم‌شناسی بسیاری هم دارد. این موضوع در نقاشی‌های فلاندن و پاسکال کوست هم دیده می‌شود که هرگز ابنیه و شهر را بدون انسان‌ها به تصویر نکشیده‌اند. تصاویر دیولافوا هم به نوبه خود دیدنی و شاهکار است و به عنوان یک شاهد از تاریخ شهر قابل بررسی و تحلیل است. برای شناخت بهتر و بیشتر از سیر تحولات ابنیه حال حاضر اصفهان و ابنیه ازدست‌رفته آن در گذر از دوره‌های تاریخی علاوه بر فلاندن، کوست، دیولافوا، نقاشی‌های شاردن، تاورنیه، کمپفر و... منابع مطالعات ارزشمندی برای یک محقق مطالعات معماری محسوب می‌شوند. مطالعه سیر تحولات ابنیه شهر اصفهان بر اساس نقاشی‌های تاریخی موضوع قابل‌تأملی برای پژوهش است و حاوی اطلاعاتی که در لابه‌لای متون و اسناد گذشته این شهر کمتر قابل‌دستیابی است. برای شناخت شهرها منابع مطالعاتی بسیاری همچون اسناد، نقاشی‌ها و عکس‌های تاریخی وجود دارند. نقاشی‌های به‌جامانده از سفرنامه‌نویسان اروپایی در طی چند دوره تاریخی سندی با ارزش برای شناخت تحولات شهرها به حساب می‌آیند. فلاندن و پاسکال کوست، مادام دیولافوا، شاردن، تاورنیه، دبروین، کمپفر نقاشی‌های ارزشمندی برای شناخت بهتر ابنیه اصفهان در طول زمان دارند. شناخت سیر تحولات ابنیه بر اساس

نقاشی‌های سفرنامه نویسان چه آن‌هایی که امروزه ازدست‌رفته و چه آن‌هایی که پابرجاست و تغییری در بستر زمان بر آن وارد شده، هدفی است که در این مقاله به آن پرداخته شده است. برای دستیابی به این هدف موارد زیر دنبال شده است: شناخت سفرنامه نویسان و سیاحتان اروپایی سفر کرده به اصفهان، شناسایی گراورها و عکس‌های تاریخی اصفهان از سیاحتان اروپایی و تطبیق آن با اطلاعات تاریخی ابنیه، شناخت و معرفی مهم‌ترین تحولات ابنیه موجود و ناموجود اصفهان در گذر از دوره صفویه تا قاجار و عصر کنونی. در این راستا سؤالات مطرح‌شده در این پژوهش به شرح زیر است:

- چگونه نقاشی‌های سفرنامه‌ها می‌تواند سیر تحولات کالبدی بناهای اصفهان را روایت کند؟
- با توجه به نقاشی‌های سفرنامه‌نویسان اروپایی چه اطلاعاتی از آثار ازدست‌رفته و به‌جامانده اصفهان می‌توان دریافت نمود؟

روش تحقیق

در این نوشتار با ترکیب روش‌های توصیفی-تحلیلی و پژوهش در متن و از طریق داده‌اندوزی کتابخانه‌ای به بررسی تحولات ابنیه شهر اصفهان پرداخته شده است. با بررسی ویژه گراورها و نقاشی‌ها و به‌موازات آن عکس‌های تاریخی ابتدا نگاهی مختصر به کلیت شهر اصفهان شده است. با استناد به منابع کتابخانه‌ای به ویژه مقالات مرتبط با سیر تحولات شهر و سفرنامه‌ها، ابنیه مهم موجود و ناموجود شهر و هم‌چنین تغییرات آنان تا به امروز مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

پیشینه تحقیق

در زمینه سیر تحولات شهر اصفهان تحقیقات زیادی

• باغ سعادت آباد اصفهان در آینه مثنوی گلزار سعادت ۱۳۹۴ به تألیف نازنین شهیدی مارزانی به تحلیل گراور شاردن از عمارت‌های باغ سعادت آباد پرداخته است.
• مقاله فضای باز میدان نقش جهان ۱۳۹۵ به تألیف علی شهابی نژاد، محمود قلعه‌نویی، رضا ابوئی و سیر شکل‌گیری میدان نقش جهان اصفهان ۱۳۹۸ به تألیف علی شهابی نژاد به تحلیل چگونگی شکل‌گیری میدان در طی چندین سال با توجه به سفرنامه‌ها و توضیحات پرداخته است.

• مقاله تبیین تأثیر حکومت صفوی بر شکل‌گیری فضای جمعی در پل‌های صفوی اصفهان ۱۳۹۹ به تألیف بهروز منصوری و همکاران با بررسی پل‌های ۳۳ پل و خواجه به این نکته اشاره دارد که این پل‌ها به جای کارکرد صرف گذر، فضای جمعی مهمی در شهر اصفهان بوده‌اند.

سفرنامه‌های سیاحان اروپایی نیز مطالبی از تمام ابنیه مشاهده‌شده در زمان خود دارند که جای بررسی بسیار دارد. با وجود چنین پژوهش‌هایی، لیکن تا به حال اثری که به صورت مفصل به سیر تحولات ابنیه مهم اصفهان و جنبه‌های جالب در نگاه سیاحان اروپایی بپردازد، شکل نگرفته است. همین امر سبب شد تا در این نوشتار به بازخوانی چگونگی ورود سیاحان، گراورهای مهم و سیر تحولات تاریخی ابنیه بر اساس آن‌ها و تغییرات بناها تا عصر کنونی در این شهر پرداخته شود.

مبانی نظری

۱- پیشینه تاریخی سیاحان اروپایی سفرکرده به ایران- اصفهان

ایران و شهرهای آن در بستر زمان سیاحان اروپایی بسیار به خود دیده است. توصیفات و نقاشی‌های این سیاحان برای دریافت حقایق پنهان ازین مرزبوم حائز اهمیت است. گاهی برای شناخت یک بنا یا حتی مرمت و حفاظت از آن در دست داشتن یک عکس، نقاشی و کفایت می‌کند. با داشتن گراورهایی در رهگذر از تاریخ این فرصت دست داده تا به بخشه‌ای ناشناخته در سیر تحولات تاریخی اصفهان بهتری برد. شاردن در ۱۶۶۵ میلادی همراه با یک بازرگان فرانسوی برای انجام امور حرفه‌ای پدرش؛ یعنی جواهرات به هند مسافرت کرد و در بازگشت مدتی در اصفهان ماند. در همین موقع جواهراتی را برای شاه‌عباس

انجام شده است. با وجود مقالات متعدد در این زمینه، در خصوص سیر تحولات ابنیه بر اساس گراورهای سیاحان اروپایی، مطالعات زیادی صورت نگرفته است. مقالات زیر نمونه‌هایی ازین مطالعات بسیارند:

• مقاله « آثار تاریخی اصفهان (۱۳۱۷) » به تألیف فرحناز مصطفوی به بررسی مسجد شاه و ۴۰ ستون پرداخته است.
• مقاله « ۲ پل تاریخی اصفهان از دوره صفویه (۱۳۴۸) » و « ۴ باغ اصفهان (۱۳۴۹) » و « قدیمی‌ترین سردر تاریخی مسجد جمعه اصفهان (۱۳۵۳) » به تألیف لطف‌الله هنرفر، همان‌طور که از نام مقالات پیداست به بررسی این موارد پرداخته است.

• اصفهان عصر صفوی (۱۳۷۸) به تألیف شکوه‌السادات اعرابی هاشمی به شرح مختصری از توضیحات سفرنامه نویسان این دوره پرداخته است.

• کاخ‌های دوره صفویه در شهر اصفهان بر اساس سفرنامه شاردن (۱۳۸۵) به تألیف عطیه صابری مختصر اشاره‌ای به مکان‌یابی و دلایل ایجاد کاخ‌ها در این دوره دارد.

• نقاره‌زنی و نقاره‌خانه در اصفهان عصر صفوی ۱۳۸۸ به تألیف فرید طبیبی پور بر اساس گفته‌های سفرنامه به اهمیت نقاره‌زدن تا دوره قاجار اشاره دارد که پس از آن دیگر مانند گذشته اهمیت ندارد.

• اصفهان شهر مساجد ۱۳۸۹ به تألیف شهرام امیری به بررسی مسجد امام و ۴ باغ پرداخته است.

• سیر تحول محیط زاینده‌رود و تعامل آن با شهر تاریخی اصفهان ۱۳۹۰ به تألیف علی عمران پور و اصغر محمدمرادی به نحوه تأثیر پل‌های ۳۳ پل و خواجه و دولت‌خانه صفوی و عمارت‌های باغ فرح‌آباد اشاره دارد.

• بازخوانی بنا از روی سفرنامه ۱۳۹۱ به تألیف زهرا مصدق و محسن استاد طاهری به توضیحات سفرنامه نویسان از چند بنای اصفهان و بازخوانی چند تصویر از سفرنامه‌ها پرداخته است.

• مقاله خاستگاه نظری میدان نقش جهان ۱۳۹۴ به تألیف حشمت‌الله متدین و نرگس آقابزرگ با رجوع به چند گراور از سفرنامه نویسان به ویژگی‌های خاص آن در زمان اولیه پرداخته و راهبردهایی برای طراحی میدان حکومتی ارائه شده است.

• بررسی کوشک ۸ بهشت اصفهان ۱۳۹۴ به تألیف لادن اعتضادی و محمد جواد بینا در راستای دستیابی به هدف اطلاعاتی با توجه به گراور فلاندن و دیولافوا ارائه داده است

دوم آماده کرد و در ۱۶۷۱ میلادی به پاریس بازگشت. او که باسلیقه شرقیان آشنا شده بود بار دیگر در اواخر سال ۱۶۷۱ میلادی پاریس را ترک کرد و به سوی ایران به راه افتاد و در ۲۴ ژوئن ۱۶۷۳ میلادی به اصفهان رسید. در این دوره شاردن نزدیک به چهار سال و نیم در ایران ماند و با فراغت کافی به بررسی وضع زندگی مردم و دربار در اصفهان، پایتخت صفویان و نواحی اطراف آن پرداخت. در پایان سال ۱۶۷۹ میلادی به هندوستان رفت. یک سال پس از آن دوباره به ایران بازگشت. شاردن در طول اقامت و بازدید خود از ایران مطالبی گردآوری کرد. مهم‌ترین سفرنامه دوره صفویه، معروف به دایره المعارف تمدن ایران یا «سیاحت‌نامه شاردن» می‌باشد. شاردن تاجر فرانسوی، سه بار در طی سلطنت شاه‌عباس دوم و شاه سلیمان به ایران آمده و اطلاعات خود را درباره ایران در سفر دوم خویش جمع‌آوری کرده است و به ترتیب ذیل آن رامدون ساخت: «یادداشت‌های روزانه شاردن از مشاهدات پاریس تا اصفهان، توصیف و تشریح کلی کشور ایران». اهمیت سیاحت‌نامه شاردن را می‌توان از گفته‌های خودش درک کرد. (اعرابی هاشمی، ۱۳۷۸: ۸۳)

کمپفر جهانگرد آلمانی در هفتم نوامبر ۱۶۸۳ تقریباً هم‌زمان با مرگ شاه‌عباس دوم و به تخت نشستن شاه سلیمان (شاه صفی دوم) وارد ایران شد. از همین رو توضیحی مختصر از ایران زمان سابق و شرحی کامل از انتخاب و سلطنت شاه جدید ارائه داده است. مدت اقامت او در اصفهان ۲۰ ماه بود که در این مدت به بازدید از نقاط مختلف شهر و تماس با طبقات مختلف مردم پرداخت و از مشاهداتش با دقت یادداشت برداشت. (URL22) و (اعرابی هاشمی، ۱۳۷۸: ۶) او به عنوان پزشک و منشی همراه سفیر کارل یازدهم (پادشاه سوئد) به دربار شاه سلیمان آمد. نقشه‌های پیمایش شده و طرح‌هایی از باغ‌های اصفهان و ایران تهیه کرد. (عالمی، ۱۳۷۷: ۲۰)

ژان بابتیست تاوژنیه یا باتیست تاوژنیه (۱۰۱۴-۱۱۰۰ ق/۱۶۰۵-۱۶۸۹ م) جهانگرد و بازرگان فرانسوی که در عصر صفوی بارها به ایران و مشرق زمین سفر کرد. او فاقد تخیل شاعرانه و هنری و سفرنامه او در شرح وقایع دوره صفویه است. اصفهان را که در آن زمان یکی از بزرگ‌ترین و پرجمعیت‌ترین شهرهای جهان است به چشم یک روستا می‌نگرد و ارزش بناهای بی‌نظیر آن را در نمی‌یابد (یا نمی‌خواهد دریابد) و از همه آثار بی‌همتا فقط به زیبایی

پل ۳۳ چشمه (الله وردیخان) اذعان می‌کند. ارزش سفرنامه‌های او خاصه آنجا که به ایران مربوط می‌شود، در وصف کشور و نوع حکومتی است که از قدیم‌ترین ایام تا کمتر از یک سده پیش همچنان یکسان مانده بود. تاوژنیه هنگام اقامت در اصفهان مدام در دربار شاه رفت و آمد داشت، زیرا دربار بهترین مشتری جواهرات او بود و شاه به او محبت می‌کرد و او را «آقا تاوژنیه» می‌نامید. (اریاب شیرانی، ۱۳۳۶: ۹-۸)

در آخرین مسافرت تاوژنیه شخصی به نام دولیه دلاند که احتمالاً برادرزاده وی بوده به همراه او به ایران آمده است. او سفرنامه‌ای کوتاه دارای تصاویر زیبا، به نام زیبایی‌های ایران به یادگار گذاشته است. (اعرابی هاشمی، ۱۳۷۸: ۸۲) فلاندن (Flandin) جهانگرد فرانسوی در زمان محمدشاه قاجار در سال‌های ۱۸۴۰-۱۸۴۲ م به همراه دیگر هم‌وطن خود پاسکال کست (Coste) به ایران آمد و با گرفتن دستور حمایت شاه وقت مناطق بسیاری را بررسی کرد. اولی نقاشی ماهر که در مسافرت به الجزایر به خاطر علاقه‌اش به باستان‌شناسی اطلاعاتی در این زمینه به دست آورده بود. کوست معماری مجرب که در کاوش‌های نقاط باستانی مصر تجربیات ارزنده‌ای اندوخته بود. آنان به خاطر هماهنگی‌ها و سفارش‌های لازمه در همه‌جا از حمایت دربار و حاکمان محلی برخوردار بوده‌اند. سفر فلاندن و کست در ایران بیش از دو سال طول می‌کشد. (نور صادقی، ۱۳۵۶: ۶-۴)

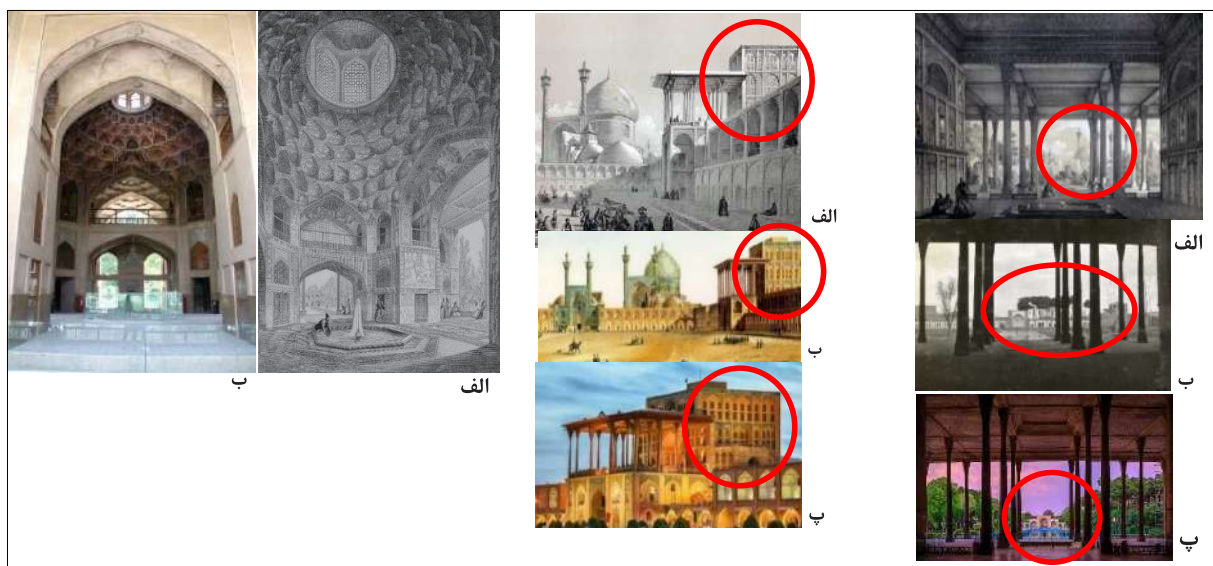
دیولافوا در سال ۱۸۸۱ م به هزینه شخصی از راه ترکیه و قفقاز به ایران آمده و مدت یک سال در ترکیه، قفقاز، شمال، مرکز، جنوب ایران، بین‌النهرین به مطالعه ابنیه تاریخی قدیم و جدید پرداخته است. طرز سلطنت استبدادی و اوضاع اداری، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، زراعی، تجاری، راه‌ها، وسایل نقلیه و به‌طور کلی وضع زندگانی ایرانیان را در دوره قاجار به‌طور کامل روشن می‌سازد. او به‌طور وضوح مدلل می‌نماید که زمامداران قاجار ابداً در فکر آبادی این کشور باستانی نبوده‌اند. (فروه‌وشی، ۱۳۷۱: ۸) هرکدام از این سفرنامه نویسان گزاره‌های ارزشمندی به‌جا گذاشته‌اند که جای بررسی بسیار دارد و در ادامه به هرکدام از آن‌ها پرداخته می‌شود.

بررسی نمونه تصاویر سیاحان اروپایی (فلاندن) از اصفهان و نحوه عملکرد آنان

نقاشی‌ها با وجود خطاهایی اندک یا بیشمار تا قبل

از آمدن دوربین عکاسی تصاویر مهمی از تاریخ شهر و ابنیه آن برج گذاشته است. هرچند فلاندن نقاشی‌های کامل‌تر از ابنیه اصفهان دارد اما سیاحان دیگر نیز با وجود خیال‌پردازی‌ها و اشتباهاتی در به تصویر کشیدن تصاویر، اطلاعاتی را در قالب نقاشی‌ها نشان داده‌اند. برای ریشه‌یابی سیر تحولات شهر اصفهان، تغییرات ابنیه موجود و بازشناسی ابنیه پنهان شده در لایه‌های تاریخی شهر، این نقاشی‌ها حقایق زیادی را آشکار می‌کند. به گفته عبدالمهدی رجائی کتاب سفر به ایران نوشته فلاندن به همراه نقاشی‌های او که حشمت‌الله انتخابی ویرایش آن را انجام داده و توضیحاتی افزوده است. ویراستار اصفهان‌شناس توانسته ایرادهای احتمالی فلاندن که در ذکر اسامی مکان‌ها یا احیاناً در نقاشی‌هایش داشته تذکر دهد. او می‌گوید «علت این امر آن است که طرح‌ها با سرعت در محل تهیه می‌شده و بعدها در فرصت مناسب تکمیل می‌شده است» (URL18)

تقریباً هیچ کتاب مصور در مورد ایران به‌ویژه کتابی که به دوره قاجار بپردازد وجود ندارد. نقاشی‌های مشهور فلاندن و کوست از بناها، بازارها، شخصیت‌ها و لباس‌ها، صحنه‌های خیابانی، مناظر و در طراحی باستان‌شناسی جایگزین هنر جدید عکاسی بوده است. داگرتیپ و کالتوتیپ و کالوتایپ امکان تهیه سریع و دقیق تصاویر به‌ویژه بقایای باستان‌شناسی را فراهم می‌کند. در فوریه ۱۸۴۲ آن‌ها وظایف مربوطه خود را برای انتشار نقاشی‌های خود تقسیم کردند. کوست مسئولیت رندره‌های معماری و پلان‌های یادبود را بر عهده گرفت. فلاندن نمایش جزئیات معماری، نقش برجسته مقبره‌های بزرگ، مناظر زیبا و... به روش لیتوگرافی را انتخاب کرد در حالی که کوست تصاویر حکاکی شده را ترجیح داد. بر این اساس نقاشی‌های رنگی مربوط به کوست و تعدادی از نقاشی‌های سیاه‌سفید مربوط به فلاندن است. (URL) به گفته عبدالمهدی رجائی نقاش با زاویه درون ایوان چهل‌ستون طرحی انداخته که از آنجا در دوردست گنبد مسجد شاه آشکار است، با توجه به وضع کنونی واقعی این بنا از این زاویه به هیچ‌وجه گنبد مسجد شاه نمی‌تواند در پس‌زمینه قرار بگیرد. گویا فلاندن این تصویر را با تصویری که کوست از ایوان آینه‌خانه کشیده، اشتباه گرفته و چون در تصویر او گنبد مسجد جامع عباسی معلوم بوده است، او هم در این تصویر گنبد مسجد مذکور را کشیده است. (URL18) در نقاشی‌های سیاه‌سفید و رنگی که قوس‌های عمارت عالی‌قاپو به دو نحو نشان داده شده است. با توجه به وضع واقعی بنا قوس‌ها در نقاشی رنگی درست نشان داده است. نقاشی از هشتی کوشک ۸ بهشت هم مورد دیگری که اشتباهاتی در ترسیم یزدی بندی‌ها رخ داده است.

تصویر- چهل ستون الف: فلاندن ب: هولستر پ: وضع کنونی عمارت عالی قاپو الف: فلاندن ب: کوست پ: وضعیت کنونی عمارت هشت بهشت الف: فلاندن ب: وضع کنونی

Image1: 40-Column: A:Flandin B:Holster C:Current situation- Ali Qapu Palace: A: Flandin B: Coste P: Current condition

8 Behesht Palace: A: Flandin B: Current condition

در رابطه با گراورهای جهانگردان اروپایی بناهایی که اکنون نیستند مانند عمارت آینه‌خانه، حمام خسرو آقا، مسجد بابا

سوخته که فقط مناره آن باقیمانده است. به غیر از بناهای ناموجود فعلی، در مورد ابنیه موجود نیز اطلاعاتی دارد مانند مسجد شیخ لطف الله، مسجد جامع عباسی، عمارت عالی قاپو، سردر بازار قیصریه، عمارت ساعت، نقاره خانه، بازار، سردر قیصریه، جوی های آب و درختان چنار و... از بررسی نقاشی های به جامانده از سیاحان غربی می توان ابنیه آن را در دودسته بررسی نمود: ۱- ابنیه تاریخی از دست رفته ۲- ابنیه تاریخی به جامانده و تغییر یافته در گذر از دوران صفوی، قاجار تا امروز

۲- چشم انداز شهر اصفهان

پیتر دلاواله در سال ۱۶۱۷ از اصفهان که تحت نظر شاه عباس اول بازسازی گسترده ای را پشت سر می گذاشت، بازدید کرد. (URL19) در صفحه رسمی میراث فرهنگی و گردشگری اصفهان اولین طراحی شهری در ایران در زمان صفویه در اصفهان انجام شده است. پیش از ساخته شدن بخشی از شهر، ابتدا طراحی انجام شده و یک محور جدید و وسیع شهری با نام چهارباغ شکل گرفته که تا آن زمان در شهرسازی و شهر ایرانی سابقه نداشته و تصویر آن اثر آدام اولناریوس است. نقاشی بر روی بام های اصفهان که عنوان آن یکی از بام های شهر و در سال ۱۸۶۵ میلادی توسط ژولز لورنس فرانسوی ترسیم شده است. عکسی از دیمیتری کسل^۱ نیز از اصفهان در هفتاد سال پیش (۱۳۳۰ هجری شمسی ۱۹۵۷ میلادی) گرفته شده است. (ت ۲)

تصویر ۲. منظر شهری اصفهان. الف: دلاواله، ب: آدام اولناریوس، پ: ژوزف گرلوت، ت: فلاندن و کوست، ث: دیولافوا، ج: لورنس، پ: کسل.

: URL1 - URL5 - URL3 - URI4 - URL5 URL5-

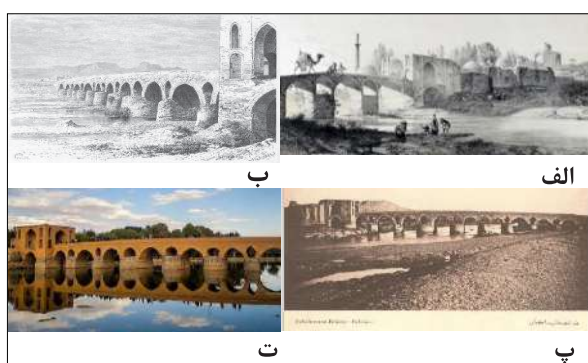
Image2: Urban Landscape of Isfahan A: Delaval, B: Adam Olearius, C: Joseph Girault, D: Flandin and Coste, E: Dieulafoy, F: Lawrence, G: Chesnel.

Sources: URL1 - URL5 - Negarestan - URL3 - URI4 - URL5

۱- عکس Dmitri kessel در مجله Life با تشکر از محمدمهدی کلانتری انتشار در صفحه ایستاگرام میراث فرهنگی اصفهان

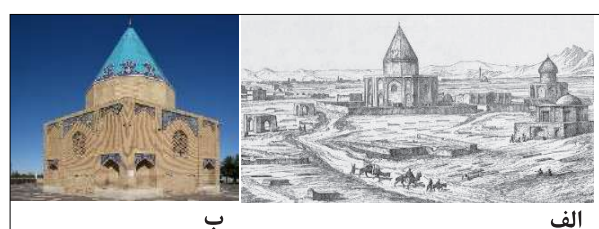
پل شهرستان- آرامگاه بابا رکن الدین- منارجنبان - کبوتر خانه های اصفهان

فلاندن، دیولافوا از پل شهرستان تصاویری به یادگار گذاشته و در تکمیل کار آنان هولستر نیز عکسی گرفته است. نقاشی ترسیم شده توسط فلاندن از این پل و وضعیت فعلی آن، نشان از باقی ماندن این بنا در حال حاضر است. با اینکه پل شهرستان در طول تاریخ بر اثر طغیان های مکرر زاینده رود ویرانی هایی دیده اما مرمت شده است. آثار مرمت به خاطر ناهمگونی قوس های طاق مشخص است و احتمالاً پل در دوران آل بویه، سلجوقی و صفوی مرمت کلی قرار گرفته است. اهمیت پل که تا دوران صفوی، راه اصفهان به شیراز از فراز آن می گذشت، محرز می باشد. (URL5) دیولافوا که به طور دقیق در سفرنامه خود در مورد منارجنبان توضیحاتی دارد. تصویری از منارجنبان هم حدود ۱۵۰ پیش توسط ارنست هولستر به ثبت رسیده است. (ت ۶) کبوتر خانه های یکی دیگر از جاذبه های اصفهان که پس از ترسیمات فلاندن، دیولافوا و عکس هولستر در صفحه رسمی اینستاگرام اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری اصفهان نیز عکسی از حال حاضر برج های کبوتر اژیبه در دسترس علاقه مندان قرار گرفته است. (ت ۷ و ۸)

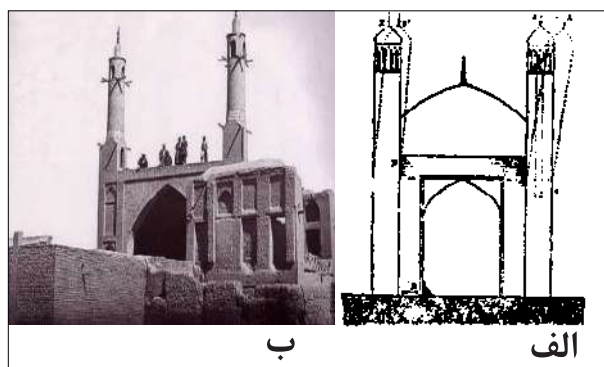
تصویر ۴. پل شهرستان. الف: فلاندن، ب: دیولافوا، پ: هولستر، ت: وضعیت حال حاضر مأخذ: URL3 - URL4 - کتاب هولستر - URL5

Image4. Shahrestan Bridge: A: Flandin, B: Dieulafoy, P: Holster, T: Current condition. Sources: URL3 - URL4 - Holster's book - URL5. Sources: URL3 - URL5.

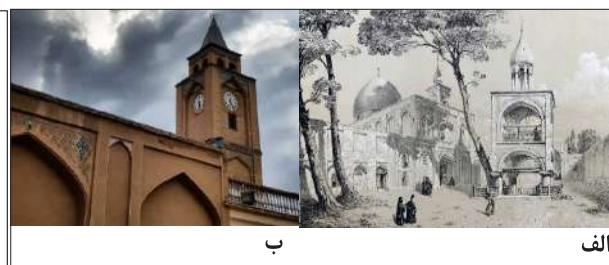
تصویر ۳. آرامگاه بابا رکن الدین. الف: فلاندن، ب: وضعیت فعلی، مأخذ: URL3 - URL5

Image3. Tomb of Baba Roknaddin: A: Flandin, B: Current condition. Sources: URL3 - URL5.

تصویر ۶. منارجنبان اصفهان. الف: دیولافوا، ب: هولستر مأخذ: URL4 - کتاب هولستر

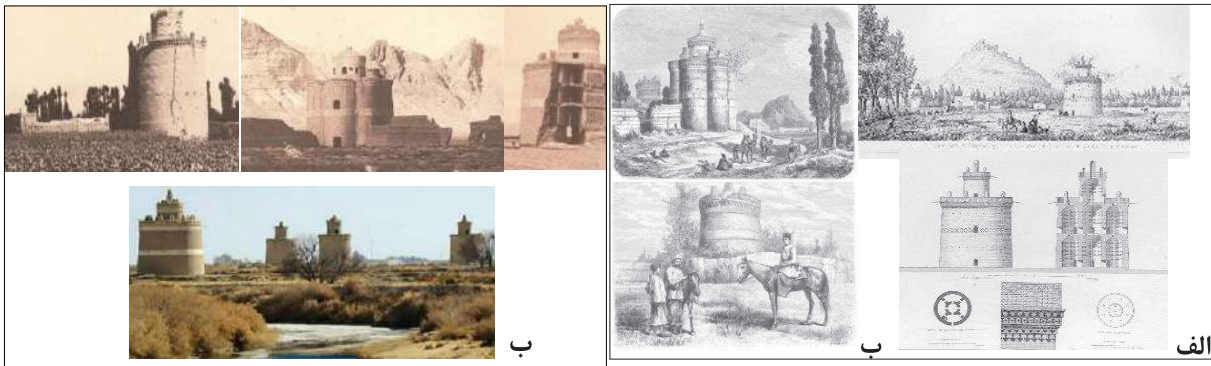
Image 6. Monar Jonban, Isfahan: A: Dieulafoy, B: Holster. Source: URL4 - Holster's book.

تصویر ۵. کلیسای جلفا (وانک). الف: فلاندن، ب: علی محمد فصیحی، مأخذ: URL3 - URL5

Image 5. Jolfa (Vank) Church: A: Flandin, B: Ali-Mohammad Faseihi. Sources: URL3 - URL5.

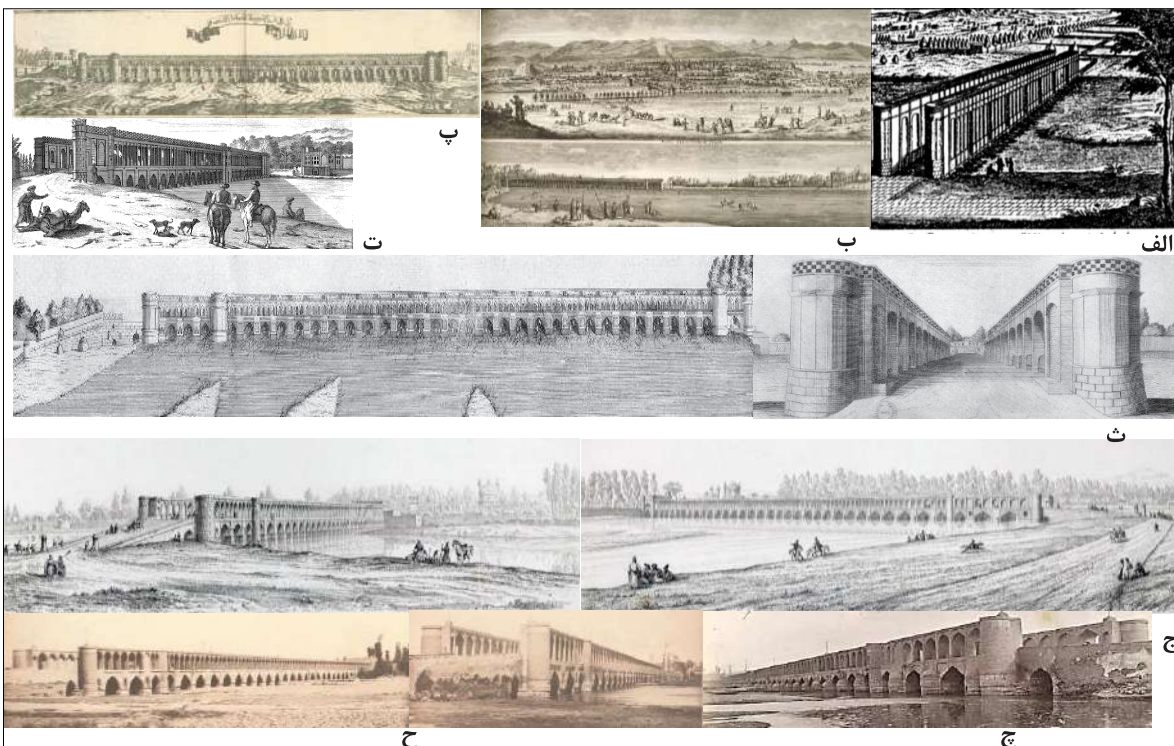
۱- در سمت راست در ورودی وانک کتیبه ای به ابعاد ۵۳۷۴ سانتیمتر با سنگ مرمر نصب شده است. متن کتیبه به این شرح است: «این برج و ساعت آن را ماردیروس گوورگ هوردانانیان در سال ۱۹۳۱ میلادی به یادبود برادر مرحومش که در سال ۱۹۲۴ میلادی فوت کرده ساخته و هدیه کرده است.» (URL5)

تصویر ۷. نقاشی کبوتر خانه الف: فلاندن، ب: دیولا فو امآخذ:

۸. عکس کبوتر خانه اصفهان. الف: هولستر، ب: وضع موجود مأخذ: کتاب
Image 8. Photo of Pigeon Tower in Isfahan: A: Holster, B: Current condition. Sources: Holster's book - URL5.

۳- سرگذشت تاریخی و وضع حال حاضر ابنیه موجود

تصویر ۹. پل جلفا. الف: تاورنیه، ب: دی بروین، پ: کمپفر، ت: دی بروین، ث: شاردن، ج: فلاندن، چ: آنتوان سوروگین، ح: هولستر، مأخذ: شیرانی - نگارستان - ویکی پدیا - URL3 - URL5 - کتاب هولستر

Image 9. Jolfa Bridge: A: Taurigny, B: Dubreuil, P: Comper, T: Dubreuil, S: Shardan, J: Flandin, Ch: Antoine Soriegin, H: Holster. Sources: Shirani - Negarestan - Wikipedia - Wikipedia - Wikipedia - URL3 - URL5 - Holster's book.

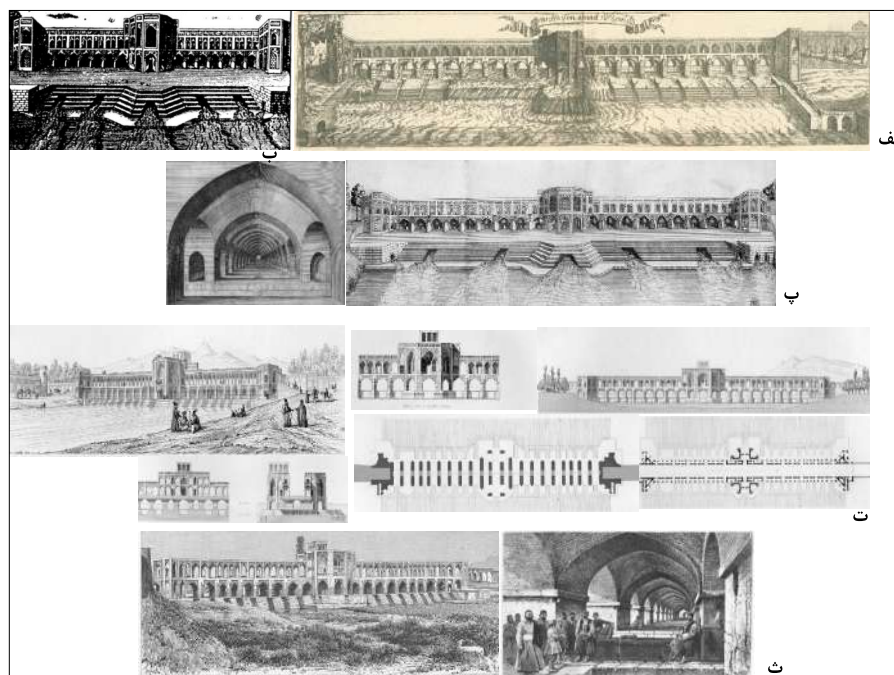
تصویر ۱۰- پل جلفا. الف: فلاندن، ب: -، پ: وضع قدیم و جدید، ت: وضع جدید و محل تماشای رهگذران مأخذ: URL3 - URL6 - URL7 - URL5

Image 10 - Jolfa Bridge: A: Flandin, B: N/A, P: Old and new condition, T: New condition and location for passersby observation. Sources: URL3 - URL6 - URL7 - URL5.

این پل مربوط به دوران شاه صفوی است. نام دیگر آن جلفا از آن جهت که جلفا را به شهر اصفهان وصل می‌کند و پل چهارباغ از آن جهت که واسطه اتصال خیابان چهارباغ بالا به چهارباغ پائین است، نامیده‌اند. نام دیگر آن پل ۳۳ چشمه از آن جهت که ۳۳ دهنه دارد. (هنرفر، ۱۳۴۸: ۱۷) پل جلفا حضور معماری شهری در بستر و کرانه‌های رودخانه که صفات بارزی در زمینه توسعه شهر بر پایه طبیعت دارد؛ چهارباغ با این پل از روی زاینده رود محل تقاطع محور شهری چهارباغ با محور طبیعی رودخانه تا دامنه کوه صفا در جنوب شهر امتداد دارد. در طراحی این پل تنها به یک راه عبور بسنده نشده است، بلکه راه‌های مختلف عبوری دارد که هر یک ارتباط متفاوتی با طبیعت پیرامون خود دارد. فضاهای این پل محلی برای تفرج و نشستن مردم در غرفه‌های آن برای تماشای مناظر اطراف و رودخانه بوده است. فضاهای طبیعی - شهری در اختیار عامه مردم قرار می‌گرفته و محل حضور مردم در جشن‌ها و مراسم مختلفی چون جشن آبریزان و مراسم آئینی خاجشویان آرامنه جلفا بوده است. (عمرانی پور و مرادی، ۱۳۹۰: ۱۷۸) پل را امتداد فضای جمعی شکل گرفته در خیابان چهارباغ به گونه‌ای که با ساختار ویژه خود امتداد چهارباغ را بر روی رودخانه فراهم کرده است و شریان شهری متشکل از رویدادهای اجتماعی به روی پل منتقل می‌شود. در این پل در هر طرف راهرویی طویل و سرپوشیده با مقیاس انسانی در بین دو دیوار وجود دارد و کسانی که از داخل این راهرو حرکت می‌کنند دید بهتری به رودخانه دارند. (منصوری و همکاران، ۱۳۹۹: ۸)

به گفته مدیرکل میراث فرهنگی و گردشگری اصفهان، این پل به عنوان یکی از عظیم‌ترین پل‌های تاریخی ایران در محور مرکزی شهر واقع شده است. قریب به سه دهه، تردد خودرو از روی این پل تاریخی حذف شده و هم‌اکنون محل تردد هزاران رهگذری است که از روی آن عبور و با توجه به دوطبقه بودن پل بر روی آن و یا پیرامون پل توقف کرده و کمی استراحت می‌کنند. (URL۵)

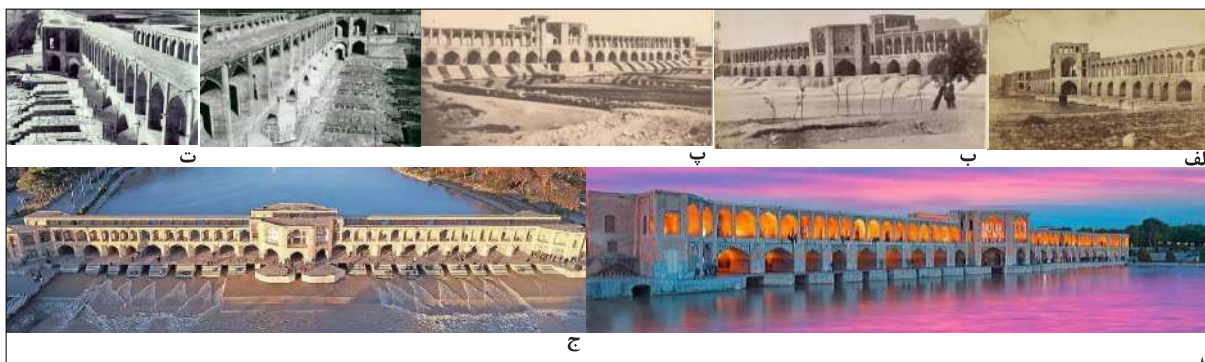
پل حسن بیک - خواجه امروز

تصویر ۱۰. پل حسن بیک. الف: کمپفر، ب: تاورنیه، پ: شاردن، ت: فلاندن، ث: دیولافوا. مأخذ: URL3 - URL6 - URL17 - URL3 - URL4.

Image 10. Hassan Beyk Bridge: A: Comper, B: Taurigny, C: Shardan, D: Flandin, E: Dieulafoy. Sources: URL3 - URL6 - URL17 - URL3 - URL4.

۱- شرقی‌ترین پلی که در سال ۱۰۶۰ ق، به فرمان شاه عباس دوم صفوی بر روی زاینده رود ساخته شد و اصفهان را با جاده شیراز مرتبط می‌کرده و مسیری که پل را به این جاده پیوند می‌داده تا اوایل دوره پهلوی وجود داشته است. (جاوری، ۱۳۸۴: ۱۱۳)

تصویر ۱۲. پل حسن بیک. الف: لوئیجی پشه، ب: آنتوان سورگین، پ: هولستر، ت: بیرون، ث: علیرضا حسینی، ج: پدram فروزانفر. مأخذ: URL5 - URL5 - کتاب هولستر - URL5 - URL5

Image 12. Hassan Beyk Bridge. A: Luigi Pesce, B: Antoine Soriegini, C: Holster, D: Byron, E: Alireza Hosseini, F: Pedram Forouzanfar. Sources: URL5 - URL5 - Holster's book - URL5 - URL5.

پس از نقاشی‌های ارزشمند از پل خواجه یکی از قدیمی‌ترین تصاویر مربوط به پل رالوئیجی پشه^۲ در اواسط قرن نوزدهم میلادی ثبت نموده که برای اولین بار در صفحه اداره کل میراث فرهنگی اصفهان منتشر می‌شود. دو عکس تاریخی در سال ۱۹۳۴ میلادی توسط رابرت باپرون گرفته شده و در دانشگاه هاروارد نگهداری می‌شود. (URL5) پل خواجه یا حسن آباد، حلقه اتصال محلات خواجه و شیخ یوسف به طرف مقابل رودخانه و درعین حال مظهر فاخر دیگری از «پیوند معماری شهری با زاینده‌رود» بوده است. تاورنیه علت وجودی پل خاجورا علاوه بر مجاورت با محله گبرها، این‌گونه بیان می‌کند که رودخانه در این منطقه از همه‌جا مسطح‌تر، آب آن عمیق‌تر و خوش منظره‌تر است. (عمرانی پور و مرادی، ۱۳۹۰: ۱۸۰) طرح این پل با دیگر پل‌های تاریخی ایران تفاوت دارد که به دلیل طرز عملکرد آن است. این پل صرفاً جنبه عبوری و ارتباطی نداشته و سد و بند نیز بوده است. با بستن بند دریاچه‌ای موقت در بخش غربی پدید آورده که یکی از فواید آن به وجود آمدن چشم‌انداز و محوطه تفرجگاهی بوده که به سبب دخل و تصرف‌های غیراصولی در پل و محوطه اطراف، عملکرد به فراموشی سپرده شده است. (جاوری، ۱۳۸۴: ۱۱۳)

تاورنیه در توصیف این پل می‌نویسد: در وسط پل فضای ۶ گوشه‌ای به‌منزله اسکله قرار دارد. در دو خیابان این پل دو عمارت قشنگ برای شاه ساخته‌اند زیرا این نقطه رودخانه از همه‌جا مسطح‌تر و آب آن عمیق‌تر، مصفا و خوش منظره‌تر است. این پل کارکرد تفریحی خود را در نحوه عبور سطح زیرین، سکوه‌های میان طاق‌های سطح پایینی، شکل‌گیری رواق‌های کناری سطوح بالایی، چگونگی اسکان، منظرسازی به کمک آب، ایجاد سکوه‌های پلکان شرقی و وجود کوشک‌ها پیدا می‌کند. امکان حضور افراد در نزدیکی جریان رودخانه و ارتباط حسی با آب، کیفیتی متفاوت نسبت به پل‌های شهری دیگر که صرفاً برای عبور ساخته شده‌اند فراهم می‌کند. در سال ۱۰۶۰ هجری قمری، به امر شاه این پل چراغان و گل‌ریزان شد و مراسم افتتاح رسمی پل در حضور شاه برگزار شد. (منصوری و همکاران، ۱۳۹۹: ۸)

در ساختمان پل شاهی اقامتگاه سلطنتی هم پیش‌بینی شده که در وسط هر یک از دو ضلع شرقی و غربی پل ساختمان مخصوصی به نام بیگلربیگی که این دو بنا که شامل چند اتاق مزین به نقاشی است و تزیینات آن هم اکنون باقی است. در مواقعی که پادشاه قصد تماشای آبریزان پل را داشته مورد استفاده خاندان پادشاهی بوده است. (هنرفر، ۱۳۴۸: ۱۹) پل شاهی اصفهان به نام حسن آباد و بابارکن الدین نیز خوانده شده است. آن زمان مشهورترین مزارات تخت فولاد و بقعه بابارکن الدین بیضاوی انصاری بوده و پل بابارکن الدین نیز نامیده می‌شده است. (همان: ۱۸) در مواقعی خاص (یک تا دو روزه) با تخته‌بند و مسدود کردن دهانه‌های پل، آن را به بند تبدیل کرده و دریاچه‌ای موقت در قسمت غربی، در مقابل کاخ آینه‌خانه و عمارت‌های هفت دست و نمکدان پدید می‌آمد که به طراوت و زیبایی چشم‌انداز این محدوده می‌افزود. کمپفر

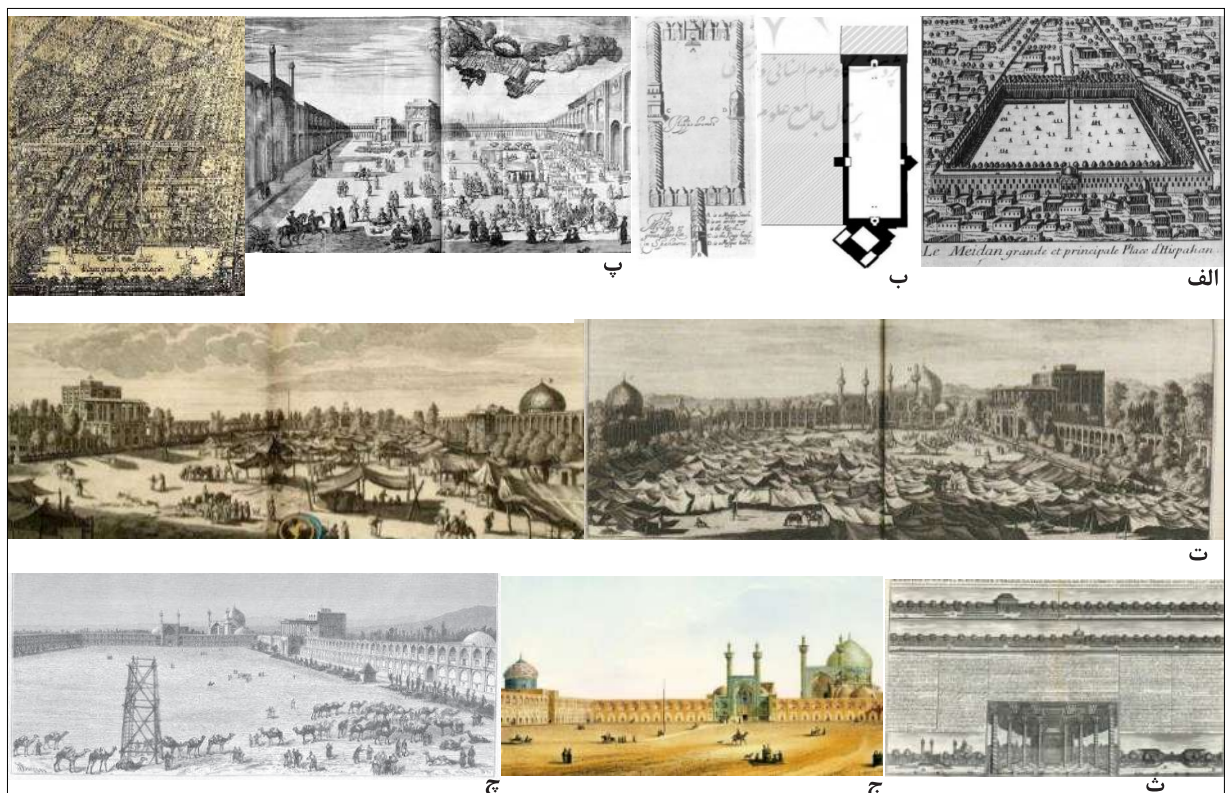
۱- تصویر تاریخی کمتر دیده شده از پل خواجه اثر آنتوان خان سورگین که در ۱۸۳۰ میلادی در تهران به دنیا آمد. پدرش ارمنی و از اتباع روسیه تزاری و دیپلمات و شرق شناس بود. عکس پل توسط سورگین که عکسهای او توجه ناصرالدین شاه را جلب می‌کند و به عنوان یکی از عکاسان دربار ناصری که پس از چندی به او لقب خان می‌دهد و از آنجا به آنتوان خان معروف می‌شود. (URL5)

۲- Luigi Pesce

به روشنی سخن گفته که پل دارای ۲۴ دهنه و از مکعب‌های به دقت تراش خورده که به طرف وسط با سدهای چوبی برای گرفتن جلوی رودخانه مسدود گردیده است تا زاینده رود در باغ سلطنتی سعادت آباد به دریاچه مبدل شود. اصفهانی‌ها از دیدن اینکه امواج از این دانه‌ها با غرش بسیار بر روی موانع مصنوعی که از پله‌های سنگی باشکوه پدید آمده است، فرومی ریزند لذت می‌برند. (جاوری، ۱۳۸۴: ۱۱۵)

طبق اسناد تاریخی بر روی خرابه‌هایی از یک پل به نام «پل حسن بیک» بنا شده است. در کتاب «تاریخ اصفهان وری» چنین آمده «وامامبانی شگرف اصفهان یکی پل‌هایی که روی زاینده رود بنا شده مانند پل بابا رکن الدین که به پل خواجه معروف است. راه چهارباغ نو برای تخت پولاد است. ریشه و اساسش قبل از عجم و زمان ترکمان‌های آق‌قویلو تعمیری از آن شده در عهده صفویه، مرتبه بالا را طرح انداخته و در دوره بیگ‌ریگی صدر اصفهانی (سومین صدراعظم فتحعلی‌شاه در بین سال‌های ۱۲۳۴ تا ۱۲۳۹ هجری قمری) به نام وی بالاخانه‌ای بنا شد که در سال ۱۳۱۰ هجری قمری به فرمان ظل السلطان (بزرگ‌ترین پسر به سن بلوغ رسیده ناصرالدین‌شاه) تخریب گردید. این پل در پیش از دوران اسلام بنا شده در زمان ترکمان‌ها مرمت گشته و در دوران صفویه به اوج شکوه خود رسیده است. (URL۲۰) روایت جالبی ازین پل که هر چه قدر به آن آب برسد برعکس تصورات، باعث استحکام پایه‌های این پل می‌شود و عمر آن را بیشتر می‌نماید و در مقابل اگر آب به آن نرسد، باعث خرابی پل به مرور زمان می‌شود. (URL۲۶)

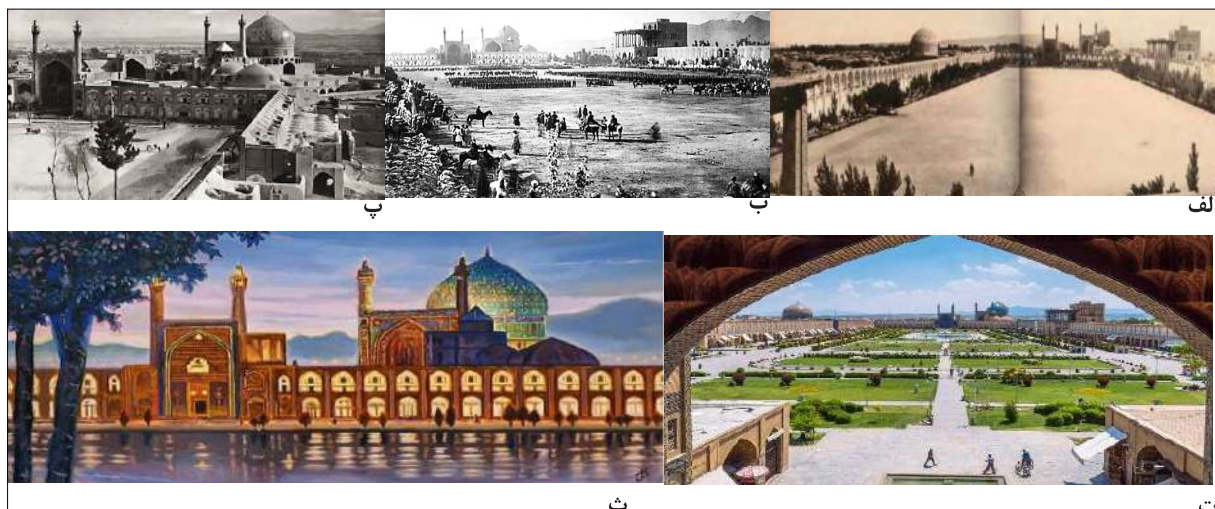
سیر تحولات میدان نقش جهان

تصویر ۱۳. میدان نقش جهان. الف: دولیه دلدن؛ ب: هربرت، پ: کمپفر، ت: دی بروین، ث: شاردن، ج: کوست، ج: دیولافوا
مأخذ: URL5- همایون- نگارستان- URL21 و URL7- شاردن- URL3- URL4

Image 13. Naghsh-e Jahan Square: A: Dolat-Abad B: Herbert C: Comper D: Dubreuil
E: Shardan F: Coste G: Dieulafoa Sources: URL5 - Homayoun - Negarestan - URL21 and URL7 - Shardan - URL3 - URL4.

۱- میدان نقش جهان در دوره شاه عباس دوم از دولیه دلدن (همایون ۱۳۸۳) که اولین تصویر تالار ستوندار عالی قاپو را تهیه کرده است. (شهابی‌نژاد، ۱۳۹۸: ۱۲۴)

تصویر ۱۴. میدان نقش جهان. الف: هولستر، ب: در دوره ظل السلطان، پ: سال ۱۹۳۴، ت: وضع فعلی، ث: ماتسوبارا، مأخذ: کتاب هولستر - URL5 - URL5 - URL7 - URL5

Image14:Naghsh-e Jahan Square: A:Holster B:During the Zill al-Sultan period D: In 1934 E:Current condition F: Matsubara.Sources: Holster's book - URL5 - URL5 - URL7 - URL5.

هربرت در زمان شاه عباس دوم میدان نقش جهان را با ۴ عنصر اصلی و دویله دلدن به گونه شماتیک آن را به تصویر می کشد. پس از آن ها، شاردن به خوبی توانسته عناصر و اجزای اصلی میدان را با جزئیات کامل به تصویر بکشد. این گزاره ها از مهم ترین اسناد تصویری در خصوص تاریخ میدان نقش جهان است. در گزاره شاردن تمام عناصر مهم میدان که تا آن زمان ایجاد شده بودند شامل مسجد شیخ لطف الله، کاخ عالی قاپو به همراه تالار ستون دار، مسجد جامع عباسی با تمامی اجزا، سردر قیصریه، نقاره خانه و عمارت ساعت دیده می شوند. (شهابی نژاد، ۱۳۹۸: ۱۲۴) هربرت در اواخر دوره شاه عباس شکل گیری کامل مسجد شیخ لطف الله، ساخت بخشه ای عمده مسجد امام و ساخت عمارت ۵ طبقه عالی قاپو (در این زمان عالی قاپو همچنان از بدنه میدان عقب تر است) را نشان داده است. در این تصویر ۵ عنصر اصلی میدان شامل بدنه میدان، بازار قیصریه، کاخ عالی قاپو، مسجد شیخ لطف الله و مسجد شاه به خوبی مشاهده می شود. کاخ عالی قاپو و مسجد شاه به صورت ناقص که برخلاف مسجد شیخ لطف الله در این تصویر سایر اجزای مسجد شاه شامل گنبد ها، مناره ها و ایوان ها دیده نمی شوند. کرنلیوس دبروین بساط اندازی و بازار عمومی در میدان در زمان شاه سلطان حسین، میله قیق و چادرهای بساط اندازی را نشان می دهد. (شهابی نژاد و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۸)

میدان در روزگار محمد شاه در دل بافت شهری و جایی برای تجارت و وقت گذرانی بوده است. در نقاشی فلاندن کلاه کشیده چند مرد از بالای ایوان عالی قاپو به چشم می خورد. عده ای در وسط میدان فرش انداخته و به دور هم نشسته اند. مردم در طبقه دوم مغازه های میدان و در هشتی هایی که جای اندکی هم دارند نشسته و چشم انداز میدان را می نگرند. گویا در آن روز آن مکان های طبقه بالا هم جایی برای نشستن، نگریستن به میدان و گفت و گو با دیگران بوده است. (URL18) تا پیش از دوره صفویه در جایگاه کنونی این میدان باغ نقش جهان وجود داشته که نام خود را از شهری در آذربایجان گرفته که اینک به نام نخجوان خوانده می شود. این میدان در زمان ساخت و در تقابل با میدان کهنه که مسجد جامع در آن قرار داشت، میدان نو نامیده می شد. بسیاری از جهانگردانی که در زمان های گذشته به توصیف شهر اصفهان پرداخته از شکوه و عظمت میدان نقش جهان بسیار سخن گفته اند. (مصدق وطاهری، ۱۳۹۱: ۳۷)

در این میدان شاه عباس مراسمی از قبیل چوگان بازی و قیق اندازی به بهانه های مختلف ترتیب می داد. همچنین از مراسم چوگان بازی برای نمایش دلآوری ها، تقویت بنیه نظامی سپاه و تربیت سوارکاران چابک بهره می گرفت و سعی داشت این ورزش باستانی ایران را بسیار مهم جلوه دهد (فلسفی، ۱۳۴۴: ۲۸۶ و ۳۰۵) وی دستور داد سطح میدان را هموار و پوشیده از سنگریزه

۱ - تصویر کمتر دیده شده از میدان نقش جهان در حدود ۱۲۰ سال پیش در دوره صدارت ظل السلطان با همکاری موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران و عکس تاریخی دیگری در سال ۱۹۳۴ میلادی گرفته شده و در صفحه رسمی اینستاگرام میراث فرهنگی اصفهان در دسترس قرار گرفته است.

موجودند، یادبودهای دیگری نیز وجود داشته که به تدریج کاربرد خود را از دست داده و از میان رفته‌اند. (جعفریان، ۱۳۸۱: ۵۹)

میدان نقش جهان و خیابان چهارباغ به منظور جشن‌ها و نمایش‌های عمومی طراحی شده‌اند. عمارت‌های بالای سردر ورودی در خیابان چهارباغ، ایوان‌های طبقه دوم در اطراف میدان برای نشستن مردم، تماشای مراسم و نمایش‌های متنوع در خیابان و میدان بوده است. توصیفی که شاردن از مراسم جشن شاطر در میدان نقش جهان کرده، گویای نقش این فضا در این ارتباط است. از نظر او میدان شاه اصفهان خلوت و تمیز، جلوی عالی‌قاپو چادری افراشته بودند. (منصوری و همکاران، ۱۳۹۹: ۷) شاردن دو سرستون مرمرین را در میدان شاه جلو درب حرم‌سرا نشان داده و به تصور او از تخت جمشید به اینجا آمده است. هرتسفلد در کنفرانس اردیبهشت ۱۳۰۹ از این دو سرستون اسم برده که هشتاد سال قبل در اصفهان وجود داشته هم‌اکنون اثری از آن‌ها نیست. این دو سرستون در مقابل درب خورشید (درب حرم‌سرا) در سال ۱۳۰۹ از زیر خاک و آوار میدان شاه بیرون آمد و به نظر اصل آن‌ها متعلق به عمارت سلطنتی شهرچی بوده که به اینجا منتقل شده است. یکی از این دو سرستون در حال حاضر در عمارت چهل ستون اصفهان و سرستون دیگر در موزه ایران باستان در تهران برای مشاهده سیاحان به نمایش گذاشته شده است.^۲ (جعفریان، ۱۳۸۱: ۵۹) علاوه بر جذابیت این میدان برای سیاحان گذشته امروزه هم برای هر انسانی دلپذیر و دیدنی است. تصویر ترسیم شده از میدان نقش جهان اصفهان از نگاه نقاش برجسته ژاپنی جان ماتسوبارا^۳ که این اثر در نمایشگاه تبادلات فرهنگی ایران و ژاپن در تیرماه ۱۴۰۰ در توکیو به نمایش گذاشته شد.

عالی‌قاپو

سانسون در سفرنامه‌اش به برگزاری مسابقه‌های رسمی، تشویق و هدیه دادن شاه سلیمان صفوی به برنده مسابقه اشاره دارد. (سانسون، ۱۳۷۷: ۴۴) بر اساس گفته شاردن و سانسون رو به روی عمارت عالی‌قاپو در میدان، محل به نمایش گذاشتن ۱۱۰ توپ چدنی بوده که غنیمتی

کنند تا برای حرکت اسب مناسب باشد. (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۲۱۲ و دلاواله، ۱۳۴۸: ۳۸) پیترودلاواله در سال ۱۰۲۶ ق، هنگام ورود به اصفهان موفق شده این تغییر و تحولات را مشاهده کند. (دلاواله، ۱۳۷۰، ۳۶ - ۳۸) وصف او از میدان بیانگر دو نکته اساسی است: پیوستگی کامل بدنه میدان که نشان از تکمیل ساخت سردر مسجد امام دارد و ادامه عملیات ساختمانی در مسجد شاه به عدم تکمیل سایر بخش‌های مسجد اشاره دارد. در این سال به جز مسجد جامع عباسی سایر عناصر میدان شامل مسجد شیخ لطف‌الله، سردر قیصریه و عمارت نقاره‌خانه و... شکل گرفته بودند. (شهابی نژاد، ۱۳۹۸: ۱۲۱) آخرین سیاح بازدیدکننده از این میدان فرد ریچاردز در سال ۱۳۴۹ هجری قمری است. نخستین بار در این میدان چوگان بازی کردند و طرح این میدان تا حدی در اجرای این بازی مؤثر بود که زمین‌های ورزشی هارلینگام و سایر زمین‌های ورزشی کم‌وبیش از روی آن ساخته شدند. از ایوان عالی‌قاپو مناظر زیبایی قابل تماشاست و در حال حاضر نیز ورزش معمول در این میدان دوچرخه‌سواری است. هنگام عصر میدان شاه از صدای زنگ و بوق دوچرخه‌سواران که اغلب شاگردان دکان‌های بزرگ‌اند، پرمی‌شود. (مصدق و طاهری، ۱۳۹۱: ۳۱)

اولین کلنگ‌های آبادانی میدان نقش جهان در دوره شاه‌عباس در سال ۹۹۹ ق در محدوده باغ نقش جهان بر زمین زده شده که همان احداث سردر قیصریه و به گفته مؤلف قیساریه، تسطیح میدان نقش جهان برای چوگان بازی و اسب تازی بوده است. (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۵۰، ۳۷۶-۳۷۷) دورتادور میدان و در جلوی دکان‌ها جوی آبی که در آن آب روانی جاری بوده است. با توجه به سفرنامه‌ها، جوی‌ها به جز یک دوره کوتاه همیشه دارای آب تمیز و زلال بوده‌اند. دلاواله جنس جوی‌ها را سنگ‌های سیاه می‌داند و باقی سیاحان آن را سنگ مرمر می‌نامند. بین دکان‌ها و جوی آب درختان چناری که به دست شاه‌عباس کاشته شده است. درختان در دوران‌های بعدی رو به افول گذاشته، از تعدادی برای ساخت پایه توپ استفاده شده، تعدادی کنده شده و دیگر آن‌ها را جایگزین نکرده‌اند. در زمان بازسازی میدان در عهد پهلوی اول طرح میدان به طور کلی تغییر یافت. به غیر از ابنیه‌ای که اکنون

۱- تسطیح میدان نقش جهان با استفاده از ریگ رودخانه بوده است.

۲- در ذیل آن، یکی از ۲ سرستون سنگی اصفهان نظیر سرستون‌های بیستون متعلق به اواخر ساسانی که در عمارت تیموری اصفهان بدست آمده چند عماره توپ اسپانیایی (غنیمت فتح جزیره هرمز به وسیله امام‌قلی خان) و میله قیق به ارتفاع ۴۰ متر در مرکز میدان که امروزه به کلی از میان رفته از آن جمله‌اند.

۳- (Jun Matsubara)

از فتح هرمز است. (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۴۲۶) و (سانسون، ۱۳۴۶: ۷۲) توپ به نام حضرت علی (ع) به حروف ابجد اشاره دارد، چراکه شاه عباس به آن حضرت ارادت مخصوص می‌ورزید. (هنرفر، ۱۳۵۰: ۴۲) تصویر عمارت عالی قاپو به عنوان سردر باغ صفوی در زیر آمده است. این تصویر پراکندگی کاخ‌ها و عمارت‌های اصفهان در دوره صفویه بر اساس سفرنامه شاردن و توضیحات اوست. (صابری، ۱۳۸۵: ۹۱) خیابان استانداری مسیر معروف به راه شاهی محل تردد دولتمردان و پادشاهان از کاخ عالی قاپو اصفهان به دولت‌خانه صفوی بوده است. راه شاهی پس از یک قرن، در سال‌های اخیر توسط اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان احیاء شده و در عکس هم دیده می‌شود. (URL۵) از ایوان خنک عالی قاپو می‌توان صفحه‌ای از زندگانی روزانه مردم را مطالعه کرد. در طبقه فوقانی که چشم‌انداز روبه میدان دارد، اتاق اسرارآمیزی است که در مورد نوع استفاده آن اطلاعات قانع‌کننده وجود ندارد. (طاهری، ۱۳۹۱: ۳۱) تصاویر ذیل از این بنا توسط سیاحان اروپایی و همچنین وضعیت کنونی آن است:

تصویر ۱۵. عالی قاپو. الف: کمپفر ب: شاردن، پ: سانسون، ت: علی محمد فصیحی^۲، ث: وضع فعلی مأخذ: نگارستان - صابری - یعقوبی، ۱۳۸۳: ۷۹ - URL5 - URL5 - Image 15. Ali Qapu: A: Comper, B: Shardan, P: Sanson, T: Ali-Mohammad Faseihi, S: Current condition. Sources: Negarestan - Saberi - Ya'ghoubi, 1383: 79 - URL5 - URL5.

مسجد جامع عباسی یا مسجد شاه

تصویر ۱۶- مسجد جامع عباسی (شاه). الف: شاردن، ب: فلاندن، پ: دیولا فوآمأخذ: نگارستان - URL27 - URL4 - Image 16. Jameh Abbasi Mosque (Shah Mosque) A: Shardan, B: Flandin, C: Dieulafoy. Sources: URL27 - Negarestan - URL4

۱- نگاره‌ای از کاخ عالی قاپو توسط سانسون که میل بلند قیق اندازی در آن دیده می‌شود.
۲- عکس کاخ عالی قاپو از منظر راه شاهی

تصویر ۱۷. مسجد شاه. الف: پشه، ب: هولستر، پ: بایرون، ت: پوپ، ث: کسل، ج: وضع فعلی، چ: کامیار کمالی، ح: وضع فعلی
مأخذ: URL5 - کتاب هولستر - نگارستان - نگارستان - URL5 - ویکی پدیا - URL5 - URL5

Image 17. Shah Mosque: A: Pesce, B: Holster, C: Byron, D: Pope, E: Kassel, F: Current condition, G: Kamyar Kamali, H: Current condition.
Sources: URL5 - Holster's book - Negarestan - Negarestan - URL5 - Wikipedia - URL5 - URL5.

این مسجد در گذشته به نام‌های مسجد مهدی، جامع، سلطانی، شاهی، جامع کبیر عباسی، مسجد شاه و امروزه مسجد امام نامیده می‌شود. (مصدق و طاهری، ۱۳۹۱: ۴۰) در تصاویر به‌جامانده از لوبرون پس از اشاره به سردر و گنبد مسجد می‌توان آثار ویرانی و خرابی را در آن مشاهده کرد که طبق آن شاه‌عباس کبیر به حدی در ساختمان و اتمام مسجد عجله داشت که قصد نموده بود سنگ‌های مرمر مسجد جامع عتیق را کنده برای نصب در مسجد جدید خود بکار برد. لکن بر اثر کشف معدن سنگ مرمر بزرگی در اردستان از این تصمیم صرف‌نظر کرد (مصطفوی، ۱۳۱۷: ۵۸) جیمز موریه دیپلمات انگلیسی در سال ۱۲۲۴ می‌گوید که اگر وضع بیرونی مسجد شاه ملاک باشد هنوز وضعی خوب دارد، هرچند کاشی‌های روشن گنبد در بسیاری جاها از میان رفته است. در زمان اوژن فلاندن در ۱۲۵۵ هجری قمری (زمان محمدشاه قاجار) هم هنوز آثار خرابی کاشی‌کاری‌ها موجود است. کاشی‌های سردر به‌طور کامل از بین رفته است. طبق سفرنامه‌های موجود ساخت سردر تزئینات بیرونی و نمای گنبد زودتر از ساخت و تکمیل بناهای داخل آن انجام شده و ابتدا نمای آن تکمیل شده و سپس به تکمیل داخل پرداخته شده است. در جلوی مسجد حوض آبی قرار دارد که در تمام سفرنامه‌ها به آن اشاره شده است و ظاهراً بدون تغییر مانده است. (مصدق و طاهری، ۱۳۹۱: ۳۹)

روزی مسجد شاه تعمیر گردید زیرا در اثر زلزله‌ای خرابی‌هایی در آن حادث شده بود؛ اما باید متوجه این نکته بود که شدت زلزله نباید به حدی بوده باشد که خرابی ناشی از آن، تعمیر این بنای عظیم را ایجاب نماید در حالی که بناهای اطراف از هرگونه آسیبی محفوظ مانده‌اند. شاه‌عباس فرصت زیادی به معماران نمی‌داد و چندان در فکر استحکام آیندشان نبود. همچنین مایل بود که کارها را به ارزان‌ترین قیمت تمام کند، موضوع مرمرها مؤید این عمل است. بعدها سلاطین قاجار نیز تعمیراتی اساسی در آن معمول داشتند. تعمیری که در عهد محمدشاه قاجار شده اساسی‌ترین تعمیرات بوده است. (هنرفر، ۱۳۳۶: ۱۱) به امر شاه‌عباس که به هیچ‌وجه میل نداشت باغ‌های سلطنتی چشم‌انداز اشخاص خارجی باشد، سکویی ساختند تا اگر مؤذنی هنگام ادای وظیفه به عالی‌قاپو یا باغ‌های سلطنتی رو کند داخل باغ‌ها را نبیند و حواسش پریشان نشود. این قفس مستطیل شکل عجیب با سقف هرمی شکل در جلو گنبد بزرگ ساخته شده، هنوز برپاست و می‌توان آن را دید. (مصدق و طاهری، ۱۳۹۱: ۳۳) مادام دیولافوا نیز که در دوره قاجار به اصفهان رفته مسجد را دیده و به برخی از ویژگی‌های آن از جمله کاشی‌کاری‌های آن اشاره کرده است. وی به داربست چوبی اشاره کرده که در جلوی سردر اصلی بنا

۱- مربوط به دهه ۱۸۴۰ م که در زمره قدیمی‌ترین تصاویر توسط لوئیجی پشه Luigi Pesce عکاس معاصر با ناصرالدین شاه گرفته شده است.

۲- رابرت بایرون (Robert Byron) تاریخ عکاسی: ۱۹۳۴-۱۹۳۳ م

۳- ۱۹۲۳-۱۹۲۹ (دوره پهلوی اول) عکس متعلق به آرژور آپم پوپ

۴- مسجد امام (جامع عباسی) از فراز کاخ عالی قاپو ۱۳۳۰ شمسی ۱۹۵۱ میلادی عکس از دیمیتری کسل (Dmitri Kessel) مجله Life

۵- تصویری متفاوت از ورودی مسجد امام (جامع عباسی اصفهان) در صفحه اینستاگرام اداره میراث فرهنگی اصفهان

نصب شده بود تا کاشی‌های آسیب‌دیده بنا را مرمت کنند. (دیولافوا، ۱۳۶۱: ۲۹۲)

مسجد جامع یا عتیق اصفهان

تصویر ۱۸. مسجد عتیق، الف: فلاندن، ب: دیولافوا، پ: محمد نریمانی، ت: پوپ^۱، ث: اسفند ۶۳^۲، ج: اشمیت^۳، ح: علی‌محمد فصیحی، مأخذ: URL4 - URL3 - نگارستان - URL5 - نگارستان - URL5 - URL5

Image 18. Atiq Mosque: A: Flandin, B: Dieulafoy, C: Mohammad Narimani, D: Pope, E: Esfand 63 (February 1985), F: Schmidt, G: Bach, H: Ali-Mohammad Faseihi.

Sources: URL3 - URL4 - Negarestan - URL5 - Negarestan - URL5 - URL5.

مسجد جامع عتیق از نگاه زنده‌یاد دکتر باقر آیت‌الله زاده شیرازی دایره‌المعارف معماری ایران با مساحتی حدود ۵ یا ۶ هزار مترمربع که در سال ۲۲۴ هجری قمری از نو در مساحتی حدود یک هکتار بازسازی شد. این مسجد نه تنها محل عبادت بلکه محل جلسه‌های درس بزرگان که حتی پای هر ستون مسجد حلقه درسی بوده است. تا پیش از سلجوقیان مسجد تنها از یک شبستان بدون گنبد تشکیل شده بود؛ اما با ورود سلجوقیان در معماری مسجد جامع تغییراتی به وجود آمد و دارای گنبد شد. (URL5) این مسجد در دوران سلجوقی بیشترین تغییرات را دیده است. بامرگ ملکشاه در سال ۴۸۵ قمری، اصفهان کانون رقابت و درگیری جانشینان وی و نیز منازعات مذهبی شد. در ابتدای قرن ششم هجری اختلافات اسماعیلیان و سلجوقیان به اوج رسید و به دنبال این اختلافات (عبدالملک بن عطاش) یکی از بزرگان اسماعیلیان به قتل رسید. پیرو این اتفاق، مسجد جامع اصفهان و کتابخانه آن دچار حریق بزرگی شد که آن را تقصیر اسماعیلیان خشمگین دانستند. پس از آتش‌سوزی بازسازی سریع آغاز شد. در دوره صفویه این مسجد جامع بزرگ شهر پس از ساخته شدن میدان جدید و مسجد جامع عباسی لقب عتیق، قدیمی یا کهنه را می‌گیرد. (URL9) در حریق سال ۵۱۵ قمری توابع مسجد یعنی ابنیه مانند آموزشگاه‌ها، صومعه‌ها، کتابخانه بزرگ مسجد سوختند. (هنر فر، ۱۳۵۳: ۲۹)

در طول جنگ تحمیلی بناهای تاریخی بسیاری مورد تجاوز دشمن یعنی قرار گرفت. مرکز تاریخی شهر اصفهان، بازارهای مجاور آن (میدان کهنه) و مسجد جامع عتیق در اسفندماه ۱۳۶۳، به شدت آسیب دید و بخش عمده آن در نزدیکی گنبد شمالی و جنوبی تخریب شد. آسیب‌های وارده در ساختمان مسجد و اجزا آن (گنبد‌های اصلی، پوشش گنبدی شبستان‌ها، مناره‌ها، ایوان‌ها، تزیینات کاشی‌کاری و گچ‌بری و ...) به وضوح می‌توان مشاهده کرد. با توجه به اهمیت این مجموعه تاریخی زیان‌دیده بلافاصله عملیات ترمیم و تعمیر با همان شیوه و سبک معماری اولیه توسط دفتر فنی سازمان ملی حفاظت از آثار باستانی با همکاری ستاد بازسازی مناطق جنگی اصفهان طبق نقشه‌های موجود آغاز و در مردادماه

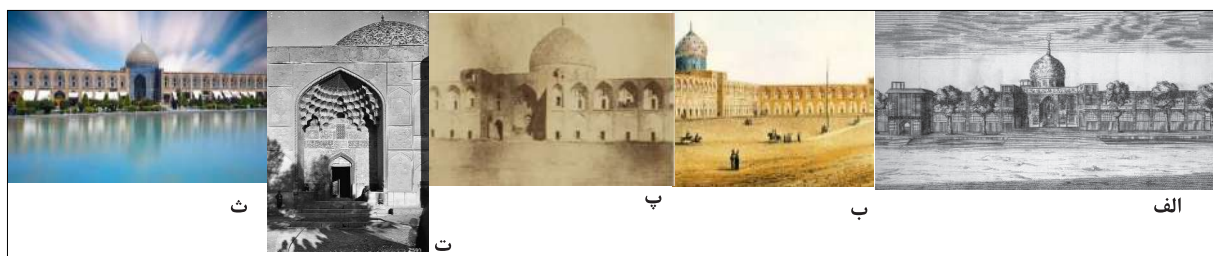
۱- ۱۹۲۹-۱۹۲۳ (دوره پهلوی اول) عکس متعلق به آرژونر آپم پوپ

۲- اریک فردریش اشمیت (Eric Friedrich) تاریخ عکاسی: ۱۹۳۲ م

۳- عکس آنا ماریا شوارتز باخ نویسنده و روزنامه نگار سویسی این تصویر در حدود سال ۱۹۴۰ میلادی گرفته شده است.

۱۳۶۵ به پایان رسید! (URL۵)

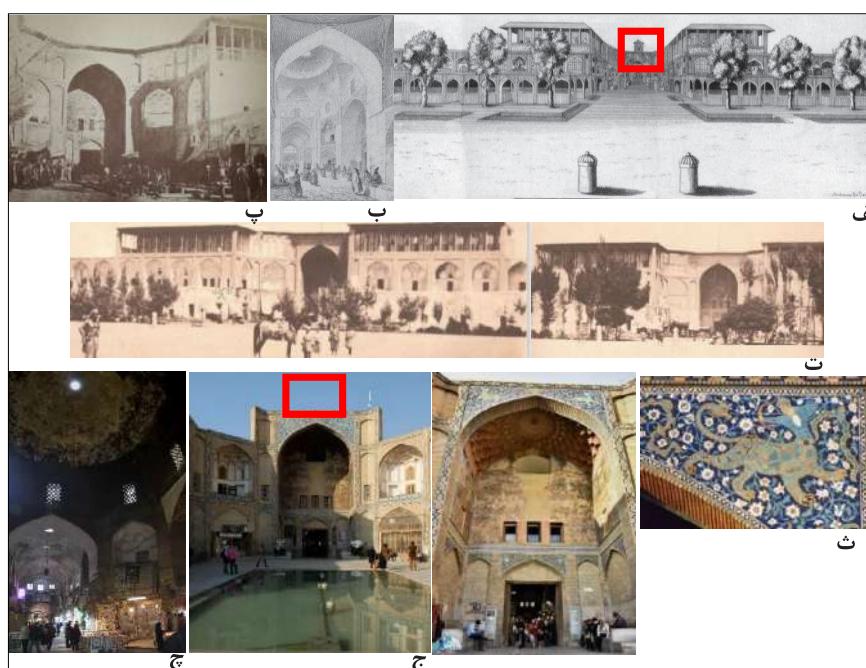
مسجد شیخ لطف‌الله

تصویر ۱۹. مسجد شیخ لطف‌الله. الف: شاردن، ب: کوست، پ: لوئیجی پشه‌ت: هرتسفلد ث: علی بندپی، مأخذ: URL1Y - URL5 - URL3 - URL5 - نگارستان - URL5
Image 19. Sheikh Lotfollah Mosque. A: Shardan, B: Koust, P: Luigi Pesce T: Hertzfeld S: Ali Bandpey, Source: URL17 - URL3 - URL5 - Negarestan - URL5

در مجاورت مسجد شیخ لطف‌الله، مدرسه‌ای به نام مدرسه خواجه ملک (بعدها مدرسه شیخ لطف‌الله) وجود داشته که در زمان قاجاریه از میان رفته است. (جعفریان، ۱۳۸۱: ۶۰)

سردر قیصریه

تصویر ۲۰. سردر قیصریه. الف: شاردن، ب: فلاندن، پ: دانقولا ت: هولستر، ث: ج و ج: وضع فعلی مأخذ: URL3 - URL7 - ویکی‌پدیا - کتاب هولستر - URL11 - URL7 - URL10
Image 20. The Gate of Ctesiphon. A: Shardan, B: Flanden, C: Dangelo D: Holster, S, J, and E: Current situation, Source: URL7 - URL3 - Wikipedia - Holster book - URL11 - URL7 - URL10

در گذشته این سردر در سه طبقه ساخته شده بود. طبقه بالا که به نقاره‌خانه شهرت داشت، اوقات شرعی و روزانه را با موسیقی اعلام می‌کردند. در قدیم و در باورهای گذشته طلوع و غروب خورشید را با نقاره زنی اعلام می‌کردند. از این قسمت

۱- (با تشکر از آقای مهدی موسوی موحد مدیر پایگاه میراث جهانی مسجد جامع عتیق اصفهان)

۲- عکس تاریخی از مسجد مربوط به دهه ۱۸۴۰ م در زمره قدیمی‌ترین تصاویر بنا توسط Luigi Pesce عکاس معاصر با ناصرالدین شاه گرفته شده است.

و یا همان نقاره‌خانه برای خبر جنگ و یا صلح نیز استفاده می‌شد. این بخش با بی‌مهری والیان بی‌لیاقت تخریب و از بین رفت. در دو طرف سردر دو سکوی بزرگ سنگی قرار دارد. این سکوها با سنگ یشم و سماق پوشیده شده است. کاربرد این سکوها در زمان قدیم برای بساط و پهن کردن کالاها و اجناس زرگرها و طلا فروشان بود. (URL12)

ساعت ناقوس سردر قیصریه

شاردن از ساعتی بزرگ و ناقوسی نام می‌برد که بر فراز سردر قیصریه قرار داشته (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۴۳۸) در قسمت جنوبی این میدان زنگ ساعت بزرگ هرمز قرار دارد که به گفته جملی کاری مسیحیان میسیونر او گوستین آن را به شاه‌عباس بزرگ تقدیم نموده‌اند. (کاری، ۱۳۴۸: ۸۰) در بالای سردر بازار قیصریه جای ساعت بزرگی است که اکنون در آن ساعتی نیست. این همان زنگ ساعتی که شاردن به آن اشاره کرده و به اشتباه غنیمت از دیر پرتغالیه می‌دانست. یکی از دلایل نبود ساعت این است که فعلاً ساعت‌سازی برای بکار انداختن آن موجود نیست یا اینکه هر نوع صدای ناقوس در مذهب ایرانیان ممنوع می‌باشد. (مصدق و طاهری، ۱۳۹۱: ۱۴)

کلمات به لاتین حک شده: Santa maria oro pro nobis mulieribus

و ترجمه آن: (ای حضرت مریم برای ما بیچارگان دعا کن) به نظر می‌رسد که این ناقوس متعلق به دیر شهر هرمز بوده و پس از غلبه شاه‌عباس بر پرتغالی‌ها و فتح هرمز از آنجا به اصفهان انتقال داده شده و در سردر قیصریه نصب شده است. در جبهه فوقانی سردر قیصریه در دو پشت بغل، کاشی‌کاری معرق نفیسی شده که موضوع آن نمایش ستاره قوس است. مورخین مشرق زمین احداث شهر اصفهان را در برج قوس دانسته‌اند و این مجموعه را به شکل نیمه انسان و نیمه ببری که دمش مار بزرگی است در سردر قیصریه نمایش داده‌اند. نیمه انسان در دو تصویر موجود در حال تیراندازی است. (گنجی، ۱۳۹۱: ۱۵) این همان نماد فلکی اصفهان یا برج قوس است. (URL12) جیمز موریه دیپلمات انگلیسی در سال ۱۲۲۴ هجری به اصفهان آمده که فتحعلی‌شاه قاجار روی کار آمده است. بازار بزرگ که روزگاری تمام میدان را با چادرهایش می‌پوشانید اینک تنها یک نقاره‌خانه دارد. کمتر آدمیزادی از آنجا می‌گذرد، بقیه بازار

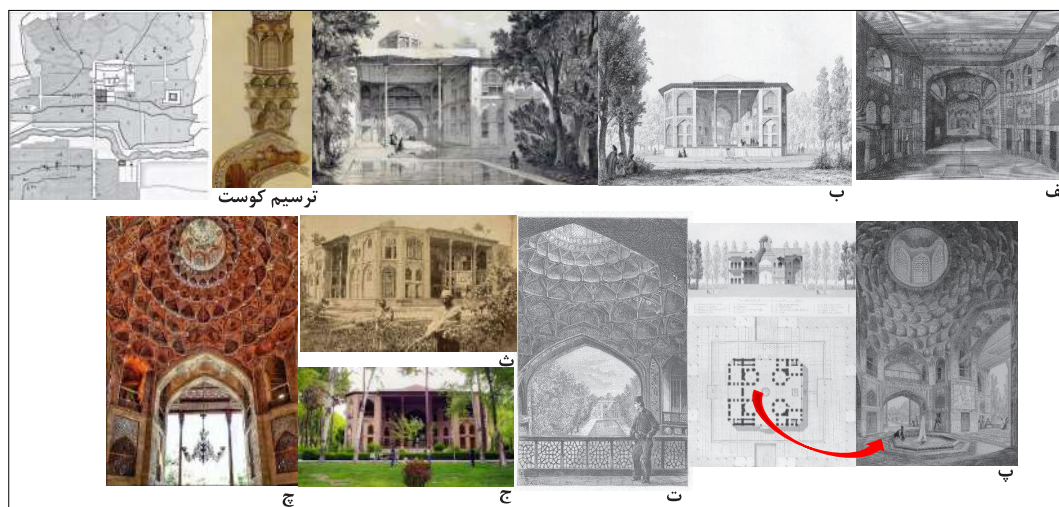
سراسر تهی است. از عمارت کلاه‌فرنگی ساعت دار که در زمان شاردن مردمان را با عروسک‌های خود بسیار سرگرم می‌ساخته اثری ندیده است. (گنجی، ۱۳۹۱: ۱۵)

نقاره‌خانه

نوای نقاره که در بنای نقاره‌خانه بر سردر قیصریه به مناسبت‌های مختلف و به هنگام طلوع و غروب آفتاب به رسم ایرانیان باستان در تمام میدان نقش جهان طنین‌انداز می‌شد، توجه بسیاری از جهانگردان از قبیل دلاواله و مادام دیولافوا را جلب کرده بود. (دلاواله، ۱۳۴۸: ۳۹ و دیولافوا، ۱۳۳۲: ۲۸۹) شاردن می‌نویسد در محله خواجو هم کاخ نقاره‌چیان هندی است که در آن کرناژان و سایر نوازندگان هندی منزل دارند و شاه‌عباس دوم، به هنگام فتح قندهار عده‌ای از این نوازندگان را به همراه آورده بود. از نظر شاردن: «در یکی از گوشه‌های میدان محله عباس‌آباد، نقاره‌خانه‌ای مانند نقاره‌خانه میدان شاه وجود دارد که غروب آفتاب در آن نقاره می‌زنند و این یکی از امتیازات شهرهای بزرگ است.» شاه‌عباس اول برای جلب مردم بدین محله، نقاره‌خانه‌ای به آنجا داد و می‌خواست به محله جلغا که مسکن مسیحیان و مقابل با این بخش بنا شده نقاره‌خانه دهد. (طیبی پور، ۱۳۸۸: ۴۳) از نظر دیولافوا در زمان ناصرالدین‌شاه، میدان نقش جهان از بازارهای مجلل و باشکوهی احاطه شده است. بازار خیاطان مخصوصاً آراسته‌ترین بازارهای ایران است. یک درب هم که موسوم است به در نقاره‌خانه، این بازار را با میدان ارتباط داده است. (مصدق و طاهری، ۱۳۹۱: ۲۳) پیرلوتی در سال ۱۳۲۱ هجری در میدان نقش جهان به سر می‌برد می‌گوید: «به محض اینکه مسجد شاه که در تمام روز آبی است در پرتو آخرین اشعه غروب در این دقیقه مخصوص، بنفش‌رنگ می‌گردد صدای نقاره‌خانه از مسجد شاه بلند می‌شود.» (همان: ۲۵) از این رو نقاره زنی رنگ و بوی آیینی داشته است. بنای مذکور که هم‌اکنون از بین رفته، چنان اهمیت داشت که طول آن به اندازه نصف عرض میدان نقش جهان بود. (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۳) بنا بر اطلاعات سفرنامه‌های تاریخی سال ۱۳۰۷ هجری این بنا به طور کامل از بین می‌رود و به‌طور کلی تزئینات سردر قیصریه تغییر

می‌کند. (مصدق و طاهری، ۱۳۹۱: ۵۰)

کوشک هشت بهشت

تصویر ۲۱. کوشک ۸ بهشت. الف: شاردن، ب و پ: فلاندن، ت: دیولافوا، ث: هولستر ج: وضع فعلی از مصطفی حسینی ج: وضع فعلی مأخذ: URL4 - URL3 - URL24 - URL5 نگارستان - URL5 - URL5

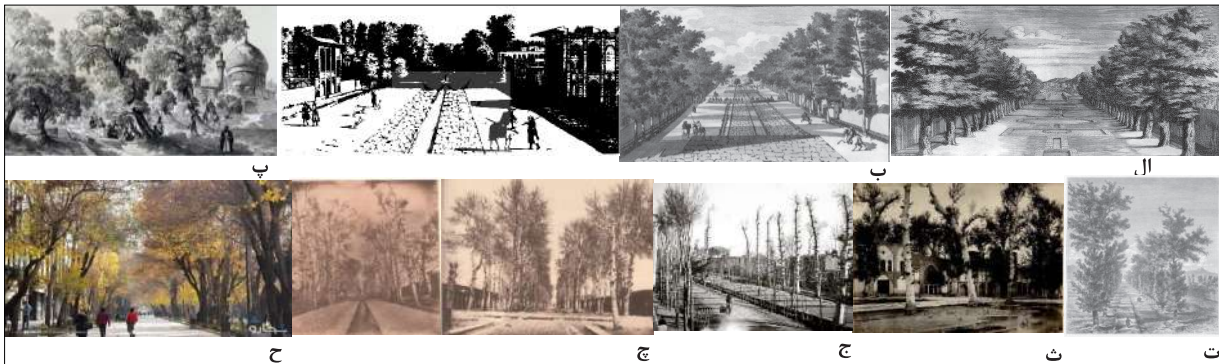
Image 21. Kushk-e Hasht Behesht. A: Shardan, B and C: Flanden, D: Diolafava, E: Holster, F: Current situation by Mostafa Hosseini, G: Current situation. Source: URL24 - URL3 - URL4 Negarestan - URL5 - URL5.

جلوه‌گری باغ بلبل یا ۸ بهشت در توصیف کمپفر نمایان است: «باغ بلبل چنان به وفور با خیابان‌های مشجر و کاخ، باغچه‌ها و فواره‌ها مشجر شده است که از نظر زیبایی در سراسر ایران هیچ جای دیگر به پای آن نمی‌رسد.» (اعتضادی و بینا، ۱۳۹۴: ۴۰) شاردن در سفرنامه خود به تمجید از این عمارت می‌پردازد و از زیبایی و تجملات آن در شگفت می‌ماند. در توصیف تزئینات آن می‌نویسد که قسمت پائین تاده پا از سطح زمین از سنگ یشم و نرده‌ها از چوب زرنگار، قاب‌ها و چهارچوب‌ها از نقره، جام‌ها از بلور، شیشه‌های رنگارنگ ظریف ساخته شده است. میان نقاشی‌های این بنا تصاویر برهنه و فرح‌انگیز بسیار زیبا وجود دارد و در همه جا آئینه‌های بلورین در دیوارها بکار رفته است. در این تالار اتاق‌های آئینه‌کاری کاملی است که اثاثیه هر اتاق از باشکوه‌ترین و شهوت‌انگیزترین نوع خود در دنیا است. (URL13)

ساخت کاخ ۸ بهشت اصفهان در سال ۱۰۸۰ هجری قمری و مقارن با سومین سال سلطنت شاه سلیمان صفوی به اتمام رسید و نمونه‌ای از عالی‌ترین کاخ‌های نشیمن دوران صفویه است. این عمارت در دوره سلطنت ناصرالدین شاه قاجار و حکومت ظل‌السلطان بر اصفهان به مدرسه همایونی تبدیل شد. (اعتضادی و بینا، ۱۳۹۴: ۴۰) به گفته مؤلف تاریخ الاصفهان: «ظل‌السلطان مدرسه همایونی را در هشت بهشت تأسیس کرد. ۲ سال بیشتر دوام نکرد لیکن اثرات خوبی گذارد. دیولافوا ضمن شرحی که در سفرنامه خود از باغ و عمارت هشت بهشت داده، به مدرسه همایونی هشت بهشت اشاره می‌کند که ایرانیان بزرگ و کوچک، خوشنویس یا بدنویس، شاگرد یا معلم، همه کاغذ را به کف دست قراردادند یا روی زانو گذارده و می‌نویسند. هرگاه فرشی روی زمین افتاده باشد و چوب‌فلکی هم در کناری دیده شود می‌توان فهمید که اینجا دیوان‌خانه یا مکتب است.» (جناب، ۱۳۴۲: ۶۴) چنانکه از شواهد موجود و نقشه پاسکال کوست برمی‌آید، تأمین آب مورد نیاز باغ، از مادی جوی شاه (جوقشاه) بوده که از سمت غرب و از زیر چهارباغ وارد باغ می‌شده است. اگرچه در شمال و جنوب عمارت، در راستای طولی، دو حوض بزرگ بوده اما استخرهای اصلی و بزرگ باغ در دو سوی شرق و غرب عمارت و در راستای جوی شاه قرار داشته‌اند. (اعتضادی و بینا، ۱۳۹۴: ۴۰) باغ و قصر ۸ بهشت از طرف ناصرالدین شاه به بانو افتخار الدوله واگذار شد؛ مشروط بر اینکه وضع و هیئت آن را تغییر ندهد و حریم آن را در خیابان چهارباغ در کمال تنظیف و تنقیح نگاه‌داری کند. پس از فوت بانوی مزبور، باغ و قصر هشت بهشت در تصرف وراثت او باقی ماند ولی در این مدت تغییرات

کلی در وضع باغ و قصر مزبور به وسیله متصرفین بنا رخ داد. (URLY) در دوره پهلوی اول، اراضی باغ قطعه قطعه شده و در آن ابنیه ساخته بوده اند و تنها بخشی از سمت غرب و جنوب باغ به جای مانده بوده است. (اعتضادی و بیبا، ۱۳۹۴: ۴۰) این بنا مانند عالی قاپو و چهل ستون، تزیینات نقاشی، طلاکاری و آینه کاری آن در زیر قشری از گچ با تزیینات گچی مستور شد. از تاریخ پانزدهم شهریورماه ۱۳۴۳ باقی مانده باغ هشت بهشت و قصر مزبور به وزارت فرهنگ و هنر واگذار شد. هشت بهشت امروز همچون سایر بناها و آثار تاریخی کشور زیر نظر سازمان میراث فرهنگی به حیات خود ادامه می دهد. (URLY)

چهارباغ عباسی یا ۴ باغ کهنه (خیابان ۴ باغ)

تصویر ۲۲. خیابان ۴ باغ. الف: شاردن ب: دبروین پ: فلاندرن، ت: دیولافاوا: تامسون ج: جی کلیپ ج: هولستر ح: وضع فعلی
مأخذ: URL7 - URL7 (هنرفر، ۱۳۴۹: ۴) - URL3 - URL4 - نگارستان - نگارستان - نگارستان - کتاب هولستر - URL7

Image 22. 4 Bagh Street. A: Shardan, B: Debruyn, C: Flandern, D: Diolafava, E: Thompson, F: J. Klip, G: Holster, H: Current situation.

Source: URL7 - URL7 and (Honarfar, 1349: 4) - URL4 - URL3 - Negarestan - Negarestan - Negarestan - Holster book - URL7.

یکی از برنامه های شهری دوره شاه عباس اول و پس از انتخاب شهر اصفهان به عنوان پایتخت در سال ۱۰۰۷ هجری قمری، احداث خیابان زیبا و طویل چهارباغ و باغ های متعدد پیرامون آن بود. پی در پی بودن باغ ها که یادآور مفهوم باغ اندر باغ هستند، چون باغ خرگاه، بلبل، هشت بهشت، فتح آباد، کاج، نسترن، خلعت، انگورستان و سایر باغ ها از جمله اصول طرح اندازی شهر اصفهان محسوب می شد. امروزه به جز باغ هشت بهشت و چهل ستون، سایر باغ ها از بین رفته اند و تنها نامی از آن ها باقی است. (URL19) شکل گیری خیابان تفرجگاهی چهارباغ، بیش از همه به منظور عرصه بروز رفتارهای اجتماعی بود. شاه عباس دستور داد از محل دروازه دولت تا دامنه کوه صفا خیابان طویل و عریض مشجر احداث شود. چهارباغ از جهت ترکیب چنان است که نه تنها به عنوان خیابانی برای عبور و مرور بلکه بیشتر برای آنکه گردشگاهی باشد ساخته شده است. (منصوری و همکاران، ۱۳۹۹: ۷) شاردن خیابان چهارباغ را چنین توصیف می کند: «ازین معبر که می توان آن را گردشگاه مشجر عمومی اصفهان نامید شروع می کنم. این خیابان زیباترین معبری است که من تاکنون دیده و یا شنیده ام. کوچه هایی که به خیابان می پیوندند دارای جوی های آب و در ردیف درخت چنار است که یک ردیف نزدیک دیوارهای خانه ها و یک ردیف آن کنار جوی هاست. این خیابان به عمارت تفریحی شاه که به مناسبت بزرگی به هزار جریب موسوم است ختم می گردد. ابتدای این خیابان دلپذیر زیبا عمارت کلاه فرنگی بزرگی است که مقابل عمارت هزار جریب واقع است بطوریکه این دو عمارت در دو انتهای این خیابان می باشد. این عمارت سه طبقه است و در سمت عقب و طرف چپ در و منفذی ندارد.» منظور نویسنده عمارت جهان نماست که امروز وجود ندارد (هنرفر، ۱۳۴۹: ۶-۷) عمارت جهان نما در زمان شاه عباس صفوی ساخته شد و از بالای آن چهارباغ تا کوه صفا به راحتی دیده می شد. «ظل السلطان» قاجاری با این ادعا که برخی افراد از آن برج، کاخ «هشت بهشت» مکان اسکان خواهرش «بانو عظماء» را دید می زدند، تخریبش کرد. (URL14) ظل السلطان دستور تخریب چهارباغ را صادر کرد و عمال وی برای تخریب باغ شروع به قطع درختان کردند. (URLY) تبدیل شدن چهارباغ به خیابان، محصول دوره پهلوی است. چهارباغ پایین هم در همین

دوره ساخته شده، ولی به مرور همه چیز تغییر کرده و با از بین رفتن باغ‌های اطراف، سروکله ماشین‌ها و موتورهای پیدا شد. حالا این خیابان پراز مغازه‌های کوچک و بزرگ است. (URL۲۸)

مسجد (مدرسه) و کاروانسرای شاه سلطان حسین

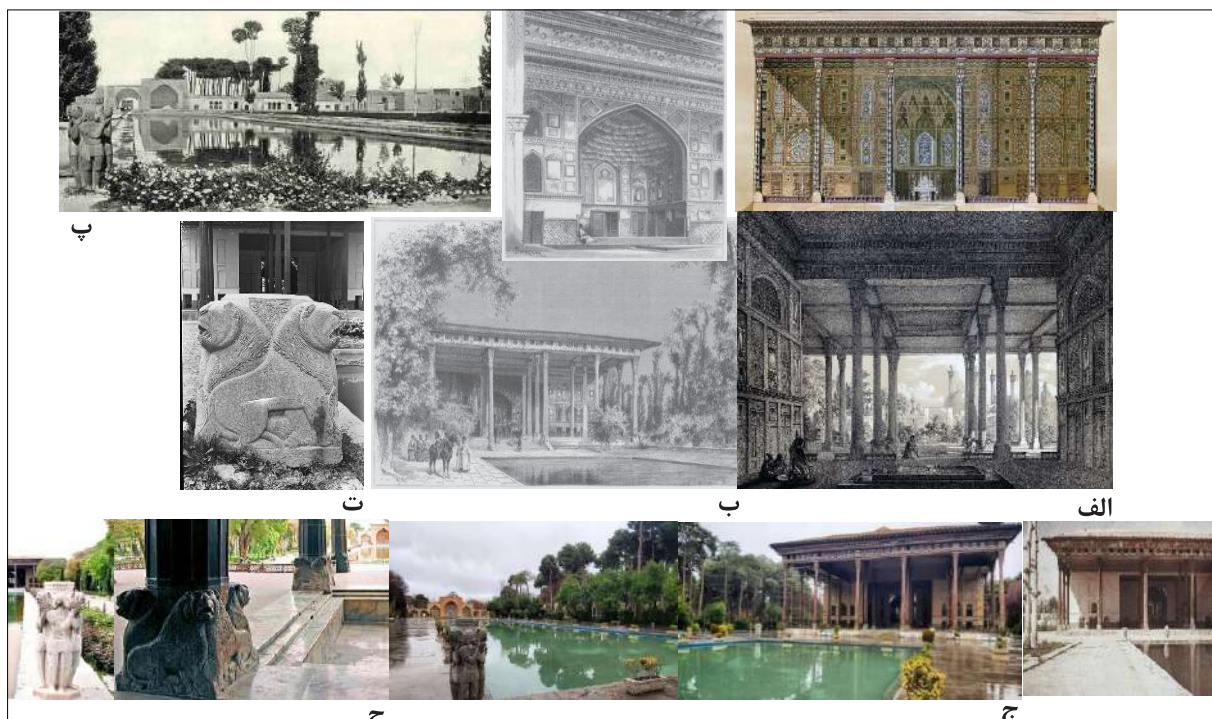

تصویر ۲۴. مدرسه چهارباغ. الف: فلاندن، ب: دیولافوا، پ: هولستر، ت: مصورالملکی، ث: سوروگین ج: وضع فعلی مأخذ: URL۳ - URL۴ - کتاب هولستر - URL۵ نگارستان - مهدی صادق احمدی

Image 24. Charbagh School. A: Flandern, B: Diolafava, P: Holster, T: Mosavar al-Molk, S: Surugin, J: Current situation.

Source: URL3 - URL4 - Holster book - URL5 Negarestan - Mehdi Sadegh Ahmadi.

اوژن فلاندن، مدرسه چهارباغ را اعجوبه معماری و دارای جذابیت سحرآمیز توصیف می‌کند، هم‌چنین کنت دوگوبینو در سفرنامه خود این بنا را شاهکار مسلم معماری جهان و دل‌پذیرترین بنای اصفهان می‌داند. ((URL۵ کاروانسرای پشت مدرسه ۴ باغ معروف به بازارچه شاهی یا بلند است. (فلور، ۱۳۶۵: ۱۳) بنای کاروانسرا هم‌زمان با احداث مدرسه ۴ باغ ساخته شده است. نام مدرسه چهارباغ و کتابخانه آن به «مدرسه علمیه و کتابخانه عمومی امام جعفر صادق» تغییر یافت. این مدرسه هم‌اکنون از مدارس طلبه نشین حوزه علمیه اصفهان است. مسجد چهارباغ یا مسجد مادر شاه یا مسجد مادر شاه سلطان حسین در شرق محور اصلی چهارباغ واقع شده و در شمال آن بازار بزرگی است که در آن عصر بانام بازارچه شاهی معروف بود. اکنون بانام بازار هنر خوانده می‌شود. در جانب شرقی مسجد، کاروانسرای عظیمی از عصر صفوی باقی است که در دهه‌های اخیر با تغییر کاربری به یکی از زیباترین اقامتگاه‌های ایران و حتی جهان تبدیل شده است. (امیری، ۱۳۸۹: ۲۹)

تصویر ۲۵. چهل ستون. الف: فلاندن، ب: دیولافوا پ: وستون، ت: هرتسفلد؛ گادمر ج: عاصفه بدر، ج: وضع فعلی
URL3 - URL4 - نگارستان - URL5 مأخذ: همشهری آنلاین

Image 25. Forty Columns. A: Flandren, B: Diolafava, C: Weston, D: Hertzfeldt, E: Gadmer, F: Asefeh Badr, G: Current situation.

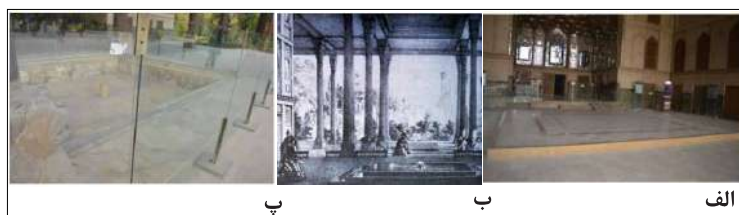
Source: URL3 - URL4 - Negarestan - URL5 Hamshahri Online

تا قبل از اینکه ایوان کاخ چهل ستون ساخته شود، تمام ایوان‌های بناها از سه طرف محصور بودند و فقط یک طرف آن‌ها باز بوده است ولی در این ایوان، سه طرف باز و یک طرف بسته است. این ایوان فضای جدیدی در معماری ایرانی پدید آورد که ارتباط بی نظیری بین بیرون و درون ساختمان ایجاد می‌کرد. از جذابیت‌های دیگر این کاخ، وجود باغ و استخر روبه روی کاخ است که انعکاس بنا در آب استخر شباهت بسیاری با ایوان عالی قاپودارد. این ایوانی است که معماری ایران را متحول کرد. ستون‌های این ایوان هشت ضلعی از جنس چوب چنار و کاج است و ۴ ستون وسط روی ۴ شیر سنگی قرار دارد. (URL15) این باغ درباری برای پذیرایی از میهمانان دربار شاه در مراسم استفاده می‌شده است. با شروع سلطنت شاه عباس دوم، عمارت چهل ستون توسعه داده شده و تالارها و ایوان‌هایی مانند تالار آینه، تالار هجده ستون و کلیه تزئینات نقاشی، آئینه‌کاری، کاشی‌کاری بر آن افزوده شدند. این کاخ در سال ۱۰۵۶ هجری قمری (۱۶۴۲ میلادی) افتتاح شده است. در دوازدهمین سال سلطنت شاه سلطان حسین، کاخ دچار حریق شده و سپس تعمیراتی در آن مطابق سابق به عمل آمده است. بنا بر اظهار نظر سیاحانی همچون فلاندن، کست و دیولافوا، در سال ۱۲۹۸ هجری قمری، باغ چهل ستون به حالت اصلی خود باقی بوده اما از سال ۱۳۰۰ هجری قمری در زمان ظل السلطان خرابی بسیار در آن به عمد راه یافته است. آثار پراکنده‌ای از دوران صفویه مانند سردر مسجد قطبیه، سردرهای زاویه درب کوشک، آثاری از مسجد درب جوباره یا پیرپینه دوز و مسجد آقاسی که بر دیوارهای ضلع غربی و جنوبی باغ نصب شده است. سنگ شیرها و مجسمه‌های سنگی اطراف حوض و داخل باغچه‌ها تنها آثاری است که از ۲ قصر باشکوه دیگر صفویه یعنی آئینه‌خانه و عمارت سرپوشیده باقی مانده و به این محل منتقل شده است. (URL16)

در ضلع شرقی ساختمان دو حوض مرمرین وجود دارد؛ اولی که در تالار آینه واقع است، حوضی سه طبقه یا سه بخشی بود

۱- کاخ چهل ستون که بنا به کتیبه معرف تاریخ آن، با نام مبارک‌ترین بنای دنیا یاد شده، از زیباترین یادمان‌های عصر صفوی در اصفهان امروزی است.

که اکنون پوشانده شده ولی طرحی از شکل اولیه قابل مشاهده است. (تصویر الف) شکل اولیه این حوض را در طرح ترسیمی فلاندن از ایوان چهل ستون می توان دید. (تصویر ب) آب جوی شاه پس از عبور از زیر ساختمان، ابتدا وارد این حوض و سپس وارد حوض مرمرین دیگری در ایوان عمارت می شد. (تصویر پ) در توصیف این حوض در تاریخ اصفهان آمده که وسط ایوان حوض مرمر است و در چهار گوشه چهار شیر دارد که آب از دهان شیرها در آن حوض می ریزد. (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۱۵۲) شاردن اشاره می کند که در میان هر یک از صفه های تالار حوضی از مرمر سفید است؛ حوض صفه اول به شکل مربع و به قطر ده پا و حوض دو صفه دیگر ۸ ضلعی است. (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۴۵) حوض وسط ایوان که لاینقطع آب از فواره اش فوران می کند. این ایوان هیجده ستونی که سقف پراز آئینه و طلاکاریش دارد. در ایران امکنه ای را که بسیار ستون داشته باشد به نام چهل می خوانند. پایه های ۴ ستون وسط دیدنی است زیرا به هر یک شیر متحجری است که سرشیران در زوایا و از دهانشان آب به درون حوض مانند باران ریزش می نماید. این عمارت بدون عیب و خرابی است. (فلاندن، ۱۳۵۶: ۲۴۵)

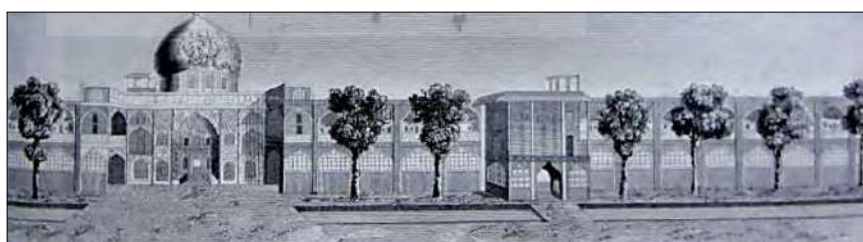

تصویر ۲۶. چهل ستون. الف: حوض ۳ بخشی، ب: حوض ۳ بخشی در طرح فلاندن، پ: حوض مرمر مأخذ: (زارعی و سلطانمرادی، ۱۳۹۶)
Image 26. Forty Columns. A: Three-part basin, B: Three-part basin in Flanden's design, C: Marble basin. Source: (Zarei and Sultanmoradi, 1396).

۴- سرگذشت ابنیه جامانده اصفهان در دل تاریخ

عمارت ساعت

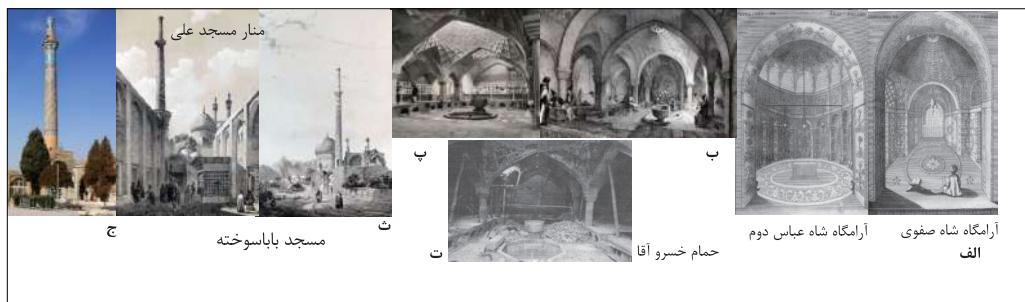
بنای آن در ضلع شرقی میدان و پایین تر از مسجد شیخ لطف الله قرار داشته تنها تصویر موجود از این بنا نیز از شاردن است. (مصدق و طاهری، ۱۳۹۱: ۵۰) عمارت ساعت ساختمانی که به طور موقت در زمان شاه عباس دوم در کنار عناصر اصلی چهارگانه میدان ساخته و بعد از مدتی برجیده شد. مکان این ساختمان طبق اسناد تصویری تاریخی در جانب جنوبی مسجد شیخ لطف الله بوده است. عمارت ساعت تنها به دلایل خاص در یک دوره برای خوشایند شاه عباس دوم در گوشه ای از میدان ساخته شده است. (شاردن، ۱۳۶۲: ۷۰) تاورنیه نیز از این عمارت در سفرنامه خود در زمان شاه سلیمان یاد کرده است. (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۳۸۵) این بنا در دوره های بعد به عنوان عنصر الحاقی و بی تناسب با ترکیب کلی میدان تخریب شده است؛ به نحوی که در اسناد تاریخی مربوط به دوره قاجار هیچ نشانی از این بنا دیده نمی شود. (شهابی نژاد، ۱۳۹۸: ۱۲۴)

تصویر ۲۷. عمارت ساعت. مأخذ: شهابی نژاد، ۱۳۹۸: ۱۲۴
Image 27. Clock Building. Source: Shahabi Nezhad, 1398: 124.

۱- منظره مسجد شیخ لطف الله و عمارت ساعت که در طرف راست تصویر وجود دارد. (شاردن ۱۳۶۲)

آرامگاه- حمام خسرو آقا- مسجد بابا سوخته- منار مسجد علی

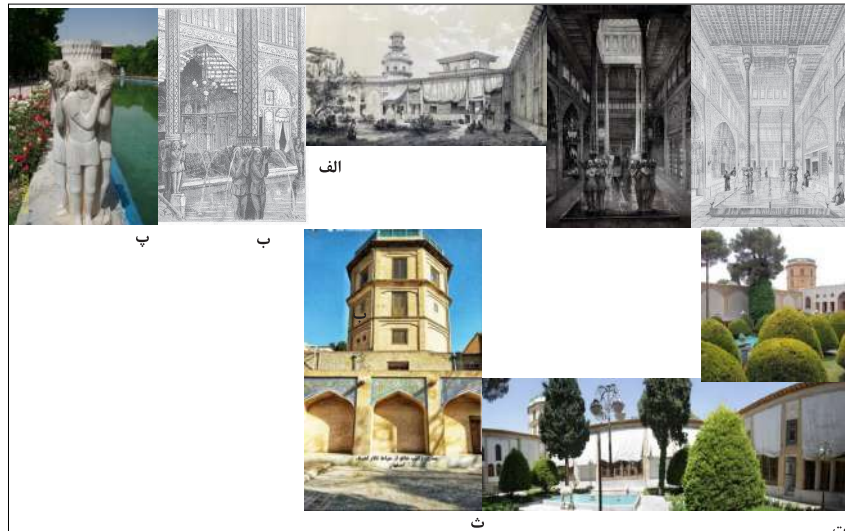

تصویر ۲۸. الف: شاردن ب: فلاندن پ: هولستر ت: زمان تخریب ث: ج: فلاندن ج: حال حاضر مأخذ: نگارستان، URL9، کتاب هولستر، نگارستان، URL23، URL9
Image 28. A: Shardan, B: Flanden, C: Holster, D: Time of demolition, E: Flanden, F: Current state. Source: Negarestan, URL9, Holster book, Negarestan, URL9, URL23.

به غیر از آرامگاه شاه صفوی، شاه عباس دوم، حمام خسرو آقا و بخش‌هایی از مسجد پا سوخته نیز تخریب شده‌اند. مسجد پا درخت سوخته (بابا سوخته) قدمت مربوط به ایلخانیان است. مناره مسجد در نزدیکی دروازه کهن طوقچی و به نام‌های باقوشخانه و طوقچی نیز می‌خوانند و به دلیل همسایگی با آرامگاه علی بن سهل، منار علی بن سهل نیز خوانده می‌شد. ناصر خسرو نیز در سفرنامه خود از ورود به اصفهان و اتراق در خانقاه علی ابن سهل و پذیرایی فوق‌العاده از وی اشاره کرده است. ابتدا این منار مسجد علی نزدیک مسجد سلطان سنجر بوده که به همین نام خوانده می‌شد و اکنون که مسجد علی را به جای آن ساخته‌اند، منار مسجد علی خوانده می‌شود. (URL17) از نظر فلاندن نه تنها گنبد و مناره آن کاشی‌کاری شده، بلکه تمام سطوح آن از بالا تا پایین با کاشی مینایی پوشیده شده است. امروزه این نما صدمه کلی دیده و آجرهای زیرکاشی‌ها از هر سو نمایان شده و هنوز هم این نمای درخشان به چشم می‌خورد. مناره که جلوه‌ای بی‌نهایت دل‌انگیز دارد، با قد کشیده سلسله‌ای از نقوش ماریچ به رنگ‌های سبز و سفید را که بر سطح مینایی‌اش درهم پیچیده‌اند، به نمایش گذاشته است. (فلاندن، ۱۳۵۶: ۲۵۰)

کاخ سرپوشیده (عمارت خلوت)- عمارت رکیب‌خانه

این عمارت محل نگهداری لوازم سوارکاری بوده و به رکیب‌خانه شهرت داشته است. بعد از پایان حکومت صفویه عمارت رکیب‌خانه متروک و بعدها در عصر قاجار به دستور حاج محمد حسین خان صدر اصفهانی احیا شد و کاخ چهارباغ نام گرفت. در دوره مسعود میرزا ظل‌السلطان، بعد از آنجا تعمیرات و الحاقاتی سازگار با آن دوره به‌عنوان محل زندگی این حاکم مورد استفاده قرار گرفت. در دوران پهلوی اداره آمار و ثبت احوال اصفهان در این محل مستقر شد و تغییراتی در ساختمان و مخصوصاً در جبهه غربی آن صورت گرفت. در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی مورد مرمت اساسی قرار گرفت و بعد از بازسازی اشیاء موجود در موزه‌های هنرهای تزئینی تهران و بقیه اشیاء قدیمی به اصفهان منتقل شد و در این ساختمان در معرض تماشای عموم گذاشته شود. در تابستان ۱۳۷۵ گنجینه‌های تزئینی رسماً افتتاح و مورد بهره‌برداری قرار گرفت. (URL7) امروزه این محل موزه هنرهای معاصر اصفهان است. پایه ستون‌های تالار سرپوشیده اکنون در چهل ستون نگهداری می‌شوند.

تصویر ۲۹. کاخ سرپوشیده. الف: فلاندرن، ب: دیولافوا، پ: وضع فعلی مجسمه‌ها ت: وضع فعلی نمای بیرونی ث: وضع فعلی کاخ مأخذ: (فلاندرن: ۱۳۵۶) - URL4 - ویکی پدیا - URL25

Image 29. Covered Palace. A: Flandren, B: Diolafava, C: Current state of sculptures, D: Current state of exterior view, E: Current state of the palace. Source: (Flandren, 1356) - URL4 - Wikipedia - URL25.

ابنیه باغ سعادت‌آباد (مهتابی دوری - کاخ هفت دست - پل چوبی - عمارت نمکدان - آینه‌خانه)

تصویر ۳۰ - باغ سعادت‌آباد و نواحی اطراف آن. الف و ب: شاردن، پ: کوست مأخذ: (شهیدی مارنانی، ۱۳۹۵: ۸۱) - (کوست، ۱۳۹۰: ۳۸)

Image 30. Saadatabad Garden and its surroundings. A and B: Shardan, C: Koust. Source: (Shahidi Marnani, 1395: 81) - (Koust, 1390: 38).

عمارت مهتابی دوری

شاه عباس دوم در طی ده سال از ۱۰۶۴ تا ۱۰۷۴ ق به باغ سعادت را که به‌مرور محله سعادت‌آباد خوانده شد، احداث نمود. (همای، ۱۳۸۴: ۳۰۱ و ۳۰۲) شاردن که این محله را در اواخر همین سده یازدهم هجری دیده است، گفته که در کل محله به‌جز چند بازار، گرمابه و یک مسجد، باقی همه عمارات شاهانه و اعیانی بوده است. (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۵۶۵ و ۱۵۶۶) باغ سعادت‌آباد بیشتر باغی تفریحی به شمار می‌آمده و در زمان اتمام ساختش، شاه عباس دوم جشنی بسیار باشکوه همراه با چراغانی و آتش‌بازی در آن برگزار می‌کند؛ جشنی که از تعدد شمع‌ها و چراغ‌ها به جشن آفتانی شهرت می‌یابد. (وحید، ۱۳۸۳: ۶۲۴ و ۶۲۵) در تصویر شاردن دور این عمارت یک طبقه ۶ دهانه باز مشخص است. اگر گرداگرد بنا چنین بوده باشد مجموعاً دوازده دهانه داشته است و بنایی نیمه‌باز بوده که امکان تابش ماه به درون را در شب‌های مهتابی به‌سادگی ممکن می‌ساخته است. موضوع جالب توجه دیگر که از تصویر برمی‌آید، فواره‌های آن است. به‌جز جوی باریکی که برگرد مهتابی دیده می‌شود، فواره‌هایی در داخل این جوی وجود دارد و از همه جالبتر فواره‌ای نیز بر بام عمارت است. در شب‌های مهتاب به‌جز نور ماه صدای آب نیز از همه سو این بنای کوچک را در برمی‌گرفته است. (شهیدی مارنانی، ۱۳۹۵: ۷۱)

۱- تصویر باغ سعادت‌آباد در سفرنامه شاردن. ترتیب بناها از سمت راست: ورودی باغ، مهتابی، عمارت مئمن، آینه‌خانه، دولتخانه

عمارت مُنَّمَن یا نمکدان

تصویر ۳- عمارت نمکدان. الف: شاردن، ب: پ: میر سید علی جناب ت: هولستر مأخذ: (شهیدی مارنانی، ۱۳۹۵: ۷۲) - نگارستان - (جناب، ۱۳۸۶: ۱۷۶) - کتاب هولستر

Image 31. Namakdan Mansion. A: Shardan, B: - C: Mir Seyyed Ali Janab, D: Holster. Source: (Shahidi Marnani, 1395: 72) - Negarestan - (Janab, 1386: 176) - Holster book.

عمارت نمکدان در دوره شاه عباس دوم صفوی و در جریان توسعه عرضی شهر اصفهان، مجموعه عظیم سلطنتی به نام سعادت آباد ساخته شد که تا حاشیه تخت فولاد گسترده می‌شد. شاید به دلیل شکل هندسی ویژه آن بوده یا شاید نان و نمکی که شاه در آن با یکی از دشمنانش در زمان صلح خورده، اسم نمکدان را بر این کاخ نشانده است. این عمارت هشت‌گوش، به دلیل ارتفاع زیادی که داشته، چشم‌انداز مناسبی از قسمت‌های مختلف اصفهان داشته است. (URL19) ترتیب قرارگیری آن در تصویر شاردن نیز به فاصله اندکی از مهتابی است. این عمارت همان بنایی است که به اسم کلاه‌فرنگی و بعدها به نام عمارت نمکدان در متون یادشده و تا ۱۳۰۶ ق که به دستور ظل السلطان ویران شد، پابرجا بوده است. (هنرفر، ۱۳۵۰: ۵۸۰)

توصیف شاردن از این عمارت: «... میان بناهای این باغ (سعادت آباد) کلاه‌فرنگی هشت‌ضلعی دو طبقه ای است که از مهتابی سراسری دور بنا آب فرومی‌ریزد، چنانکه اگر دست را از پنجره بیرون آورند در دم پر از آب می‌شود» (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۵۶۶) از نظر کمپوزیسیون با شکوه بر شالوده‌ای هشت‌ضلعی است. «اتاق‌های داخل آن را به ظرافت آراسته و نقاشی کرده و پنجره‌ها را با شبکه‌های چوبی زیبا بسته‌اند. به طرف شمال یعنی به سوی ساحل رود عمارت به دو جناح تقسیم می‌شود.» برای پذیرایی از مهمانان شاه در نظر گرفته شده است. (کمپفر، ۱۳۶۰: ۲۴۸) روزنی به صورت هشت‌ضلعی در سقف عمارت وجود داشته است. در عکس‌های به‌جامانده از عمارت نمکدان لبه یک روزن بر نمای بام آن پیداست (تصاویر ۵ و ۶) در تصویر شاردن هم یک قبه بسیار کم‌خیز هشت‌ضلعی بر سقف این بنا دیده می‌شود که چیزی شبیه به یک روزن هشت‌ضلعی در میان آن است (تصویر ۴) به گفته میرزا محسن در گلزار سعادت این تالار به اطراف بنا و به همان اسلوب هشت‌ضلعی قرار داشته است. مقصود از اصطلاح تالار فضای نیمه‌باز ستون‌دار بوده است. این تالار در تصویر شاردن ترسیم نشده است؛ اما در سفرنامه‌اش درباره آن سخن گفته است. شاید ترسیم چنین بیرون‌زدگی‌ای برای نقاش قدری دشوار بوده است. (شهیدی مارنانی، ۱۳۹۵: ۷۳) ظل السلطان در سال ۱۳۰۶ ق کاخ و بخشی از پیرامون آن را که جزو زمین‌های دولتی محسوب می‌شده در اختیار یکی از کارگزارانش به نام بنان الملک گذاشت به شرط آنکه آن را ویران سازد. امروزه از همین تل خاک و آجر هم چیزی باقی نمانده و همه خیابان، پارک، بنای مسکونی و اداری شده است. (URL19)

میدان چوگان و تالار کنار آن

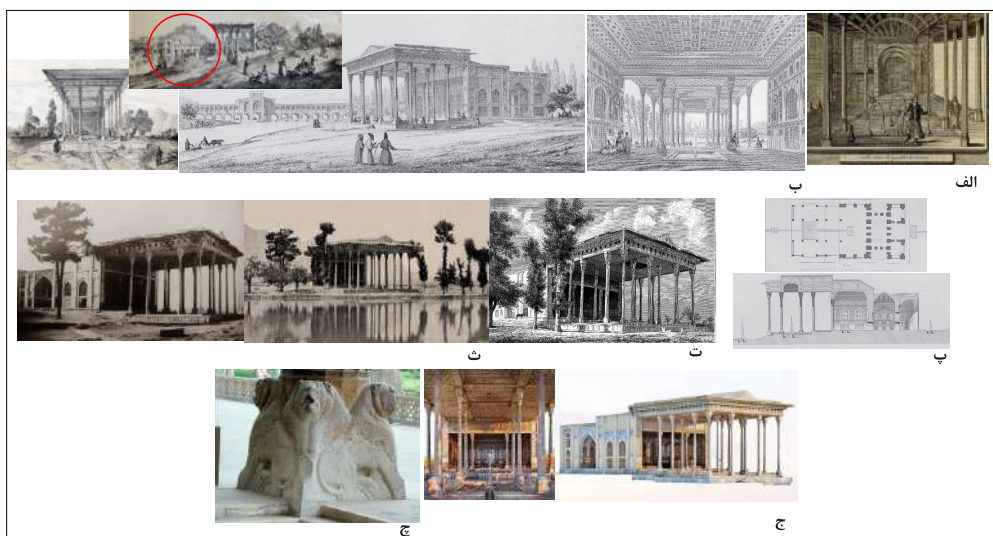
در محلی در سمت غرب عمارت نمکدان بوده است. در تصویر شاردن، بخش غربی عمارت نمکدان زمینی فراخ و گل‌کاری شده است؛ بنابراین ممکن است که محل احداث میدان و بنای مجاور آن در همین بخش بوده باشد. همچنین در نقشه پاسکال کست از شهر اصفهان که در دوره قاجاریه ترسیم شده، این زمین به خوبی قابل تشخیص است. همان‌طور که عمارت عالی‌قاپو تالاری به سمت میدان نقش جهان که میدان چوگان نیز بوده، داشته این عمارت نیز تالاری مسلط به

۱- تصویری رسم شده در دوران صفویه در کتاب ژان شاردن. در این تصویر پل چوبی، سمت راست آن کاخ سعادت آباد، بالای کاخ عمارت آینه‌خانه، سمت راست آینه‌خانه عمارت نمکدان، زاینده رود تصویر شده است

۲- کاخ هفت‌دست و کوشک (پاویون) آینه‌خانه و پل چوبی؛ عکس از ارنست هولستر، دوره قاجار

میدان داشته که برای تماشای بازی چوگان استفاده می‌شده است. (شهیدی مارزانی، ۱۳۹۵: ۷۴)

قصر آینه‌خانه

تصویر ۳۲. قصر آینه‌خانه. الف: اولناریوس، ب: فلاندن، پ: کوست، ت: دیولافاوا، هولستر، ج: محمد یزدی راد، چ: وضع فعلی
 مأخذ: نگارستان - URL5 - (کست ۱۳۹۰: ۹۰) - URL4 - نگارستان - سایت آزل - سایت فارس نیوز

Image 32. Aine khaneh Palace. A: Olearius, B: Flanden, P: Koust, T: Diolafava, S: Holster, J: Mohammad Yazdi Rad, Ch: Current situation.

Source: Negarestan - URL5 - (Koust, 1390: 90) - URL4 - Negarestan - Arl website - Fars News website.

این باغ‌ها و کاخ‌ها از آنجاکه مخصوص تفرجگاه و حرم‌سرای شاهی بوده از دید عموم و سیاحان خارجی به دور بود. عمارت آینه‌خانه به همراه هفت دست و نمکدان، کاخ‌هایی بودند که در جنوب زاینده‌رود قرار داشتند. (URL18) کهن‌ترین بنای درون محدوده باغ سعادت‌آباد عمارت آینه‌خانه بوده که به دستور شاه صفی (حک ۱۰۳۸. ۱۰۵۲ ق) ساخته می‌شود. (همایی، ۱۳۸۴: ۲۸۴) میرزا حسن جابری انصاری گفته‌هایی درباره این بنا دارد. درباره آینه‌خانه اولین حقیقت این‌که برادر بزرگ‌تری به نام چهل‌ستون دارد که درست هم‌شکل و هم‌قیافه هم بودند؛ با این اختلاف که آینه‌خانه را در جنوب رودخانه و رو به آب درست کرده بودند. دیگر آنکه به جای ۲۰ ستون، دوازده یا هجده ستون در ایوان آن وجود داشت. چهارستون مرکزی این عمارت نیز مانند چهل‌ستون روی چهارپایه سنگی حجاری شده به شکل شیر قرار داشت. نمای تالار آینه‌خانه به سمت شمال رودخانه بوده است. پس از گذر از ایوان، یک سالن بزرگ داشته که از سه طرف به وسیله درهای نقاشی و پنجره‌های مشبک مسدود می‌شده و اطراف آن اتاق‌های دیگری بوده است. همه دیوارها و سقف آن با آینه‌هایی تزیین می‌شده که یکپارچه بوده و انعکاس رودخانه زاینده‌رود در آینه‌ها منظره‌ای بدیع خلق می‌کرده است. عمارت آینه‌خانه این‌گونه به دست قاجاریه رسید. (جابری انصاری، ۱۳۷۷: ۱۵۹) لرد کرزن که اواخر عهد قاجار از ویرانه‌های عمارت‌های سلطنتی و یادکرده، می‌نویسد: «مسجد و عمارت سلطنتی اصفهان را از بیخ و بن کردند که نشانه‌ای از آن باقی نگذاشته‌اند. عمارت ۷ دست، آینه‌خانه و نمکدان با نقشه‌ها و حوض‌های که از سنگ‌های مرمر صاف شفاف تراشیده شده و سلاطین با مخارج گزاف بنانهاده، خراب و به جای آن‌ها جز تپه خاکی غم‌انگیز چیزی باقی نمانده است.» (URL19) کمپفر در زمان شاه سلیمان به بزمی در ایوان همین کاخ دعوت می‌شود، هر یک از این سه صفا، مخصوص پذیرایی دسته‌ای خاص از مهمانان و حاضران بوده است. سخن از حوضی نیز در ایوان جلوی بنا آمده که چهار فواره از چهارستون دور آن به درونش می‌ریخته است. (کمپفر، ۱۳۶۰: ۲۴۹) این حوض در پلان کست از بنا، در مسیر میان دو حوض کوچک‌تر دیده می‌شود. در توصیف این کاخ می‌گوید این عالی‌نشین بر لب دریاچه باغ بوده و ۳ تالار داشته که یکی از یکی دیگر بلندتر بوده‌اند. این گفته را می‌توان با مدارکی تطابق داد که پاسکال کست در دوره محمدشاه قاجار از این بنا تهیه کرده است. دربرش طولی بنا مشخص است که تالار کشیده آینه‌خانه در دونقطه تغییر ارتفاع می‌داده و ۳ سطح تفاوت می‌یافته

است. (شهیدی مارزانی، ۱۳۹۵: ۷۵) به دستور ظل السلطان، ستون‌های ایوان کوشک آئینه‌خانه را به گاوهایی بستند، پایه ستون‌ها را تا نیمه بریدند و گاوها را تا زبانه زدند. سقف زیبای ایوان فروریخت و باقی ساختمان آجر به آجر تخریب شد. تا جایی که برجای کوشک آئینه‌خانه صیفی‌جات کاشتند. بعدها بخشی از محوطه در خیابان قرار گرفت و در بخش دیگری کارخانه نساجی وطن احداث شد که پس از تعطیلی این کارخانه تبدیل به منطقه مسکونی شد و نام پارک آئینه‌خانه و خیابان هفت دست همچنان بر آن باقی است. (URL19)

تصویر ۳۳. عمارت دولت‌خانه. الف: شاردن و کوست ب: فلاندن و کوست پ: هولستر مأخذ: (شهیدی مارزانی، ۱۳۹۵: ۸۱) - (URL3) - کتاب هولستر

Image 33. Dolatkhaneh Mansion. A: Shardan, B: Flanden and Koust, P: Holster.

Source: (Shahidi Marnani, 1395: 81) - (URL3) - Holster book.

با توجه به گفته‌های عبدالمهدی رجائی سعادت‌آباد نام باغ‌های وسیعی که در ساحل جنوبی رودخانه زاینده‌رود از ۳۳ پل تا پل خواجو امتداد می‌یافته و این باغ‌ها و کاخ‌های سلطنتی همگی به دستور شاه‌عباس دوم در ۱۰۵۶ ق ساخته شدند. برای برقراری ارتباط میان این باغ‌ها با باغ‌های شمال رودخانه، پل چوبی یا چوبی ساخته شد. (URL18) شاردن در جلد چهارم کتاب خود گفته که یک سوی رود بخش زنانه و سمت دیگر بخش مردانه باغ بوده و این دو بخش از طریق پل چوبی یا چوبی به یکدیگر مربوط می‌شده‌اند. (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۵۶۶) میرزا محسن در گلزار سعادت نخستین منبعی که از نهر بالای پل سخنی گفته است. (کمپفر، ۱۳۶۰: ۲۴۸) نیز چیزی بیش از این نگفته و در سفرنامه شاردن، هرچند که این تصویر کاملاً واقع‌گرایانه نیست، اثری از این نهر روی پل دیده نمی‌شود. با پذیرش اینکه از دقت شاردن به دور است که چنین پدیده عجیبی را ببیند و سخنی از آن به میان نیارد، می‌توان احتمال داد که نهر روی پل از ساخته‌های دوره‌های بعد یعنی شاه سلیمان یا سلطان حسین باشد. (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۳۶) در دوره قاجاریه کارکرد این جوی را آب‌رسانی به عمارت ۷ دست ذکر کرده است. از توصیفات او چنین برمی‌آید که این جوی از فضای داخلی ۷ دست نیز می‌گذشته است. (همان: ۱۶۴) در سال ۱۰۶۵ ق پس از آنکه شاه‌عباس دوم طبقه دوم پل خواجو (حسن‌آباد) را بنا نمود و بر ساحل جنوبی رودخانه عمارت دولت‌خانه جدید (هفت دست) را ساخت، صلاح ندانست که دولت‌خانه‌اش در مجاورت محله غیرمسلمانان (زرتشتیان) باشد. (وحید، ۱۳۸۳: ۶۸۳) در کتاب نصف جهان فی تعریف الاصفهان آمده است: «هفت دست در اصل هفت دست‌گاه کاخ بوده که در آن زمان تنها یکی از آن‌ها باقی مانده بوده است.» (اصفهانی، ۱۳۶۸) این بنای بزرگ در اصل شامل هفت عمارت متصل به هم بوده که گویا شش عمارت آن در حمله افغان به اصفهان ویران می‌شود. (تحویلدار، ۱۳۸۸: ۳۴) و (همایی، ۱۳۸۴: ۱۶۱) و تنها عمارت باقیمانده آن تا سال ۱۳۱۸ ق که بازهم توسط ظل السلطان نابود می‌شود، پابرجا بوده است. (هنرفر، ۱۳۵۰: ۵۸۰)

باغ فرح‌آباد

ترجمه نام آن جایگاه سعادت است. تاریخ بنای این باغ کمی دیرتر از چهارباغ است زیرا تا سال ۱۷۰۰ میلادی (۱۱۱۲ هجری) ساخته نشده بود و تنها در سال مذکور برای مقر بیلاقی شاه سلطان حسین احداث شد. (نعیما، ۱۳۸۵: ۷۹) نقشه باغ توسط اوژن بودوئن در سال ۱۹۳۲ که بنای این باغ در سال ۱۱۰۹ ه. ق/ ۱۶۹۷ م به دستور شاه سلطان حسین صفوی آغاز شد و بارانده شدن مهاجمان افغانی توسط نادرشاه، غارت و تخریب و از حدود سال ۱۱۴۳ ه. ق/ ۱۷۳۰ م متروک شد. بنای

کاخ در حوالی سال ۱۱۲۸ ه.ق / ۱۷۱۵ م به اتمام رسید و شاه سلطان حسین که اغلب پذیرایی‌های خود را در تالار آینه‌خانه و کاخ هفت دست باغ سعادت آباد ترتیب می‌داد، از این پس فرح‌آباد را مورد استفاده قرار داد، هنوز ۳۵ سال از عمر باغ فرح‌آباد نگذشته بود که در سال ۱۱۳۵ ه.ق / ۱۷۲۲ م این بهشت محصور با دیوارهای بلند که لارنس لاکهارت آن را ورسای ایران می‌نامید، مکان فاجعه و مصیبت بزرگ ایران شد. (مقتدر، ۸۳: ۶۰) از نظر آندره گدار «فرح‌آباد دوباره به خاک رفت، کشاورزان خاک آن را بار کرده به مزارع می‌برند. در حقیقت تاریخ معماری ایران چیزی گم نکرد زیرا تنها عظمت بناهای کاخ فرح‌آباد به وسعت زیربنای آن بود.» (امید شفیعی، ۱۱: ۱۳۹۹)

تحلیل یافته‌ها و بحث

در این مقاله، با استفاده از ترکیب روش‌های توصیفی-تحلیلی و پژوهش در متن و با بهره‌گیری از داده‌اندوزی کتابخانه‌ای، تحولات ساختمان‌های شهر اصفهان مورد بررسی قرار گرفته است. ابتدا با تمرکز بر گراورها، نقاشی‌ها و عکس‌های تاریخی، نگاهی مختصری به کلیت شهر اصفهان ارائه شده است. با استناد به منابع کتابخانه‌ای، به ویژه مقالات مرتبط با تاریخچه تحولات شهر و سفرنامه‌ها، ساختمان‌های مهم موجود و ناموجود در شهر و همچنین تغییرات آن‌ها تا به امروز در قالب نمودارها مورد بحث و بررسی قرار گرفته است...

نمودار ۱. شرح مختصری از سیاحان و گراورهای سیاحان اروپایی از آئینه اصفهان به تفکیک نام جهانگرد. مأخذ: نگارنده

Diagram 1: A brief description of tourists and the observations of European tourists regarding the buildings of Isfahan, categorized by the names of the travelers. Source: The author

Source: The author

<p>نقاشی ناورنیه از این پل کمی خیال گونه ولی سایر نقاشیها تا حد زیادی واقعی اند کمپفر خی-بروین - شاردن-فلاندن و کوست همه نشان داده‌اند که زمانی این پل آجری محل عبور مردم و کاروانیان بوده و حتی در دهانه‌های پل به تماشای مناظر می‌پرداختند. از پلان ترسیمی کوست می‌توان دروازه قدیمی شهر را که عکس تاریخی آن موجود است دید با توجه به عکس سوروگین و هولستر و وضع امروزی تبدیل محل گذر کاروانیان به گذر سواره رو کاملا مشهود است.</p>	
<p>ناورنیه و شاردن ک در نقاشی آنها شیب پله‌ها کمی نادرست ولی نشان داده که این پل با تنگ نمودن دهانه‌ها سعی دارد تا آب با فشار زیادی حرکت کرده و منظره دلپذیر برای تماشا بسازد - کمپفر اشاره به به لذت بردن مردم از ریزش امواج با غرش بسیار بر روی موانع مصنوعی و پله‌های سنگی - مفهوم پل فراتر از عبور</p>	<p>2. طبقه بوده و در طرح کمپفر، شاردن و ناورنیه هم دیده شده و در دوره قاجار نیم شده که در نقاشیهای فلاندن، دیولافوا و عکس هولستر، لوئیجی پشه، آنتوان سورگین ز تخریب نیم طبقه بالا در عکس بایرون به وضوح این موضوع دیده می‌شود.</p>
<p>گراور دولیه دلاند با وجود خیال انگیزی و تفاوت با واقعیت اولین تصویر از تالار ستوندار عالی قاپو نشان داده شده در گراور شاردن تمام عناصر مهم میدان که تا آن زمان ایجاد شده شامل مسجد شیخ لطف الله، کاخ عالی‌قاپو و تالار ستوندار، مسجد جامع عباسی با تمامی اجزا، سردر قصر، نقاره‌خانه و عمارت ساعت</p> <p>گراور هربرت 5 عنصر اصلی میدان شامل بدنه میدان، بازار قیصریه، مسجد شیخ لطف‌الله، (کاخ عالی‌قاپو مسجد شاه درحال تکمیل) نشان داده شده</p>	<p>رت ساعت و مسجد شیخ لطف الله و بساط چادر اندازی و بازار عمومی در زمان شاه ر از دولتخانه صفوی نشان از میله قیق و عالی قاپو دارد و تصویر میدان نشان از عالی که شاید عمارت ساعت ولی با توجه به گراور شاردن احتمالا عمارت دیگری است . ز اینکه میدان جایی برای تجارت و وقت‌گذرانی بوده و مردم در طبقات بالا و نگرینست کردند. گراور دیولافوا هم میدان بزرگ مسطح ک محل عبور کاروانیان است را نشان بدان و گذرهای متعدد و نیمکت‌های سنگی و فضای سبزی که برای لذت بردن از میدان و اینیه اطراف آن است.</p>
<p>گراور سانسون که تا حد زیادی به عالی قاپو امروز شباهت دارد و تنها میله قیق در آن که امروزه نیست در طرح دولتخانه صفوی عالی قاپو و این میله قیق نمایان است. ولی به اندازه تصویر سانسون و شاردن گویا نیست.</p>	<p>از میدان نقش جهان ترسیم شده و گراور فلاندن بر خلاف کوست در ترسیم قوسها دچار خطا شده است</p>
<p>گراورهایی از شاردن و کوست و فلاندن و عکسهایی از لوئیجی پشه و هرترسفلد که نکته مهم از بین رفتن مدرسه شیخ لطف الله در زمان قاجاریه که این مورد از متون تاریخی است و در این گراور و عکسها به وضوح قابل دیدن نیست</p>	
<p>در گراور فلاندن که نشان از خرابی کاشیکاریها دارد و طبق متون در این زمان (محمدشاه قاجار) تعمیرات اساس نیز صورت گرفته در گراور دیولافوا خرابی نیست ولی توضیحی در مورد داربست چوبی برای مرمت کاشیها در سفرنامه آمده است</p>	<p>دیگری از مسجد نمایان است که در حال حاضر تمام این بخشها زیبا و دیدنی است ت مستطیلی با سقف هرمی که از زمان شاه عباس تا کنون پابرجاست.</p>
<p>پس از حریق در پی اختلافات اسماعیلیان و سلجوقیان و بازسازی سریع آن و ساختاری که تا امروز تقریبا به این صورت مانده است. گراور فلاندن ، دیولافوا هم نشان از این حقیقت دارد.</p>	<p>بست و براساس چند عکس و متون معلوم است خرابی مسجد در حملات هوابی سال 1363 و بازسازی سریع به همان سبک اولیه</p>
<p>گراور شاردن که ساعت سردر و هم چنین نقاره خانه و ایوانهایی را نشان داده و پس از او گراوری از سردر نیست و در گراور فلاندن فضای داخل و در عکس هولستر و دانقولا نیز شمایل سردر بدون رنگ ساعت دیده می‌شود.</p>	<p>که جای آن هست ولی خودش نیست با توجه به توضیح موریه در سال 1224 هجری که اثری از آن ساعت ندیده کاملا قابل توجیه است</p>
<p>در گراور فلاندن و کوست نحوه تامین آب مورد نیاز باغ و پلان 8 و نیم 8 به همراه تصویری از برسکتیو همین پلان وجود دارد، اما اشتباهاتی نیز در آن دیده می‌شود. در ترسیم دیولافوا ، این بزدی‌بندیها دقیقتر و بهتر از نقاشی فلاندن ترسیم شده است. این ترئینات امروز هم دیده می‌شود.</p>	<p>تبدیل شدن به مدرسه همایونی با توجه به شرح دیولافوا</p>
<p>با توجه به توصیفات و گراورهای شاردن، دی-بروین، فلاندن، دیولافوا و عکسهای تامسون، جی کلب و هولستر این خیابان فراتر از خیابان عادی و محل تفرجگاهی بوده تبدیل شدن چهارباغ به خیابان، محصول دوره پهلوی‌ست.</p>	
<p>براساس گراورهای بی‌شمار فلاندن و کوست آنچه که منظره مسجد و مدرسه را بد جلوه داده حضور دهک‌های میوه و قلبیان فروشان و این مدرسه، مسجدی که طلاب دینی در آن تحصیل می‌کنند</p>	<p>نام مدرسه که تغییر کرده ولی کارکرد آن همانند گذشته و مشابه چیزی که در گراورهایست</p>
<p>در گراور فلاندن و دیولافوا این باغ به همان حالت اولیه خود در حالیکه قبل از آن دچار حریق شده و در عکسها تصویر شیرها از هرترسفلد و مجسمه های زنی که از تالار آئینه‌خانه و کاخ سرپوشیده به این مکان منتقل شده - حوض 3 بخشی که در تصویر فلاندن است و هم اکنون پوشیده شده و اثری نیست</p>	

نمودار ۲. نتایج بدست آمده با توجه به گراورهای سیاحان اروپایی از اینبیه به جا مانده اصفهان. مأخذ: نگارنده

Diagram 2: Results obtained based on the observations of European tourists regarding the remaining buildings of Isfahan.

Source: The author

نمودار ۳. نتایج بدست آمده با توجه به گراورهای سیاحان اروپایی از اینجه اصفهان که امروزه به طور کلی تخریب یا بخشهایی کمی از آنها به جا مانده. مأخذ: نگارنده
Diagram 3: Results obtained based on the observations of European tourists regarding the buildings of Isfahan, which are generally destroyed or only small portions of them remain today.

Source: The author

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

از آنچه گذشت چنین برمی‌آید که در مطالعه ابنیه تاریخی شهرهای ایران که بخش‌هایی از آن یا همه آن از میان رفته است، نقش منابع مکتوب و تصاویر بسیار پررنگ است. در مطالعه سیر تحولات ابنیه شهر، کوچک‌ترین اطلاع جدید نیز سودمند است. اصفهان از نظر اهمیت و آبادانی در دوره صفویه مورد توجه سیاحان بسیاری قرار گرفته و از ابنیه آن گراورهای تهنیه شده که نشان از اهمیت شهر در دوره حاکمانی چون شاه صفی، شاه سلیمان و به‌ویژه شاه عباس دارد. سیاحان اروپایی چون تاورنیه، شاردن، سانسون و. در دوره شاهانی چون شاه صفی، سلیمان، عباس اصفهان را دیده و به تصویر کشیده‌اند. در دوره قاجاریه هم فلاندن، کوست، دیولافوا، هولستر، بایرون در دوره محمدشاه قاجار، ناصرالدین‌شاه پس از بازدید از

اصفهان کامل‌ترین گراورها مربوط به فلاندن و کوست چراکه از بیشتر ابنیه اصفهان تصاویری ارائه داده است. بر اساس قیاس بین گراورهای دوره صفویه و قاجاریه و وضع کنونی بیشتر خرابی‌ها مربوط به دوره صدارت ظل‌السلطان است که منجر به نابودی کامل یا تغییرات عمده در ابنیه اصفهان شده است. اصفهانی که در هر دوره ستودنی و زیباست چه دوره صفویه، قاجاریه و ... همان‌گونه که تصمیمات حاکمان از یک سو باعث رونق شهر و پیشرفت آن شده‌اند، اما از سوی مقابل، همین تصمیمات در دوره‌های دیگر به عاملی مؤثر در تسریع روند روبه‌زوال ابنیه شهر مبدل گردیده‌اند. در نمودارهای صفحات بعد به‌طور دقیق‌تر به زمان ورود و عملکرد سیاحان اروپایی و همچنین سیر تحولات ابنیه اصفهان بر اساس گراورهای سفرنامه نویسان اروپایی پرداخته شده است.

پی‌نوشت‌ها:

گراورهای لوبرون تحت عنوان سفرنامه کرنلیوس لوبرون در مقاله چهارباغ اصفهان از لطف‌الله هنرفر آمده ولی برای نمایش عکس‌های باکیفیت بهتر، نقاشی‌های دی‌بروین از منابع دیگری در این مقاله آمده است. یک نکته مهم واژه تالار است که معنای آن در متن گلزار سعادت و اغلب متون تاریخی با تصور امروزمان متفاوت است. معنای تالار در دهخدا چنین است: (عمارتی بوده که چهارستون بر چهار طرف صفا بر زمین فرورند و بالای آن رابه چوب و تخته بیوشند). (دهخدا ۱۳۷۷، ذیل مدخل تالار)

معروف‌ترین بناهای باغ سعادت آباد کاخ آینه‌خانه، عمارت هفت دست، عمارت نمکدان و پل جویی است؛ اما به نظر می‌رسد که بناها و بخشه‌ای این باغ وسیع از این چهار عمارت و پل بیشتر بوده است. شاهدمان برای این مدعا دو منبع متفاوت است: یکی طرحی که یک نقاش ایرانی در اواخر دوره شاه‌عباس دوم یا اوایل دوره شاه سلیمان از کلیت باغ ترسیم نموده و شاردن آن را در سفرنامه خود آورده است. دیگری منظومه گلزار سعادت از میرزا محسن تأثیر تبریزی، شاعر سده یازدهم و دوازدهم هجری که در زمان شاه سلطان حسین سروده است. (شهیدی مارزانی، ۱۳۹۵: ۶۹)

سه باغ توصیف شده در گلزار سعادت (باغ نظر، باغ برج و باغ طاوسخانه) طبق نقشه‌های تاریخی و منابع دیگر بر ساحل شمالی زاینده‌رود و در حدفاصل ۳۳ پل تا پل خواجه قرار داشته و جزء باغ بزرگ‌تر سعادت آباد شمرده می‌شده‌اند. این موضوع عظمت این باغ بزرگ صفوی را قدری روشن‌تر می‌کند. (شهیدی مارزانی، ۱۳۹۵: ۶۹)

افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله. (۱۳۵۰)، نقاوه الآثار فی ذکر الاخیار، به اهتمام احسان اشراقی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب

اعتضادی، لادن، محمدجواد بینا، (۱۳۹۴)، بررسی کوشک ۸ بهشت اصفهان در مقام نظرگاه، نشریه صفا اعرابی هاشمی، شکوه‌السادات، (۱۳۷۸)، اصفهان عصر صفوی، مجله فرهنگ اصفهان، شماره ۱۱

امید شفیعی، سارا، (۱۳۹۹)، تأثیر ویژگی‌های اقلیمی بر ایجاد باغ آبی در باغسازی ایرانی، نشریه اختصاصی معماری و شهرسازی ایران، شماره ۱۷

امیری، شهرام، (۱۳۸۹)، اصفهان شهر مساجد، گردشگری سال دوازدهم خرداد و تیر ۱۳۸۹ شماره ۲۶

تاورنیه، ژان باتیست، (۱۳۳۶)، سفرنامه تاورنیه، حمید ارباب شیرانی، اصفهان: انتشارات تأیید اصفهان تحویلدار، میرزا حسین، (۱۳۸۸)، جغرافیای اصفهان به کوشش الهه تیرا، تهران: اختران

جاوری، محسن، (۱۳۸۴)، نگاهی دیگر به پل خواجه بر اساس یافته‌های باستان‌شناسی، گلستان هنر، ۱، بهار ۱۳۸۴

جعفریان، رسول، (۱۳۶۱)، روزگار شاه‌عباس اول در صفویه از ظهور تا زوال، چاپ پنجم، تهران: کانون اندیشه جوان

جناب، میرسیدعلی، (۱۳۸۶)، آثار و ابنیه تاریخی اصفهان، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

دلواله، پیترو، (۱۳۷۰)، سفرنامه پیترو دلواله، ترجمه و حواشی شعاع‌الدین شفا. چ ۲، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی.

دیولافوا، مادام، (۱۳۷۱)، ایران کلدۀ و شوش، علی‌محمد فره‌وشی (همایون)، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران

زارعی، محمد ابراهیم، زهره سلطانمرادی، (۱۳۹۶)، آب در باغ ایرانی؛ بررسی معماری آب و ساختار آب‌رسانی در باغ چهل‌ستون اصفهان، فصلنامه مطالعات شهرایرانی اسلامی

شاردن، ژان، (۱۳۶۲)، سفرنامه شاردن بخش اصفهان، ترجمه محمدحسین عریضی، تهران: نگاه.

شهابی نژاد، علی، (۱۳۹۸)، سیر شکل‌گیری میدان نقش جهان اصفهان، نشریه علمی پژوهشی مطالعات معماری ایران

شهابی نژاد، علی، محمود قلعه‌نویی، رضا ابوئی، (۱۳۹۵)، فضای باز میدان نقش جهان؛ ارزشها و مسئله‌ها، نشریه علمی باغ نظر

شهیدی مارناتی، نازنین، (۱۳۹۴)، باغ سعادت‌آباد اصفهان در آینه مثنوی گلزار سعادت، دوفصلنامه معماری ایرانی

صابری، عطیه، (۱۳۸۵)، کاخ‌های دوره صفویه در شهر اصفهان بر اساس سفرنامه شاردن، پورتال جامع علوم انسانی

طبیعی پور، فرید، (۱۳۹۹)، نقاره‌زنی و نقاره‌خانه در اصفهان عصر صفوی، رشد آموزش تاریخ، دوره دهم شماره ۴

عمرانی پور، علی، اصغر محمدمرادی، (۱۳۹۹)، سیر تحول محیط زاینده‌رود و تعامل آن با شهر تاریخی اصفهان، مجله صفا، پیاپی ۵۵

فلاندن، اوژن، (۱۳۵۶)، سفرنامه اوژن فلاندن به ایران، حسین نور صادقی، تهران: انتشارات اشرا

فیگوئرا، دن گارسیا دسیلوا، (۱۳۶۳)، سفرنامه فیگوئرا، ترجمه غلامرضا سمیعی، چ ۱. تهران: نشر نو.

کمپفر، انگلبرت، (۱۳۶۰)، سفرنامه کمپفر، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی

متدین، حشمت‌الله، نرگس آقابزرگ، (۱۳۹۴)، خاستگاه نظری میدان نقش جهان، نشریه علمی باغ نظر

مصطفوی، فرحناز، (۱۳۱۷)، آثار باستان: آثار تاریخی اصفهان، تعلیم و تربیت، سال هشتم بهمن و اسفند، شماره ۱۱ و ۱۲

بهروزمنصوری، غزاله حنایی، داراب دیبا، امیرمسعود دباغ، (۱۳۹۹)، مقاله تبیین تأثیر حکومت صفوی بر شکل‌گیری فضای جمعی در پل‌های صفوی اصفهان (نمونه موردی پل‌های الله وردی خان و خواجه)، فصلنامه علمی پژوهشی نقش جهان، دوره ۱۰، شماره ۱

مصدق، زهرا، محسن استاد طاهری، (۱۳۹۱)، بازخوانی بنا از روی سفرنامه بازخوانی و تحلیل آثار معماری ایران در طول تاریخ از روش پژوهش و بررسی در سفرنامه‌ها، فصلنامه معماری ایرانی

همایی، جلال‌الدین، (۱۳۸۴)، تاریخ اصفهان: ابنیه و عمارات به کوشش ماهدخت بانو همایی. تهران: نشر هما.

هنرفر، لطف‌الله، (۱۳۴۸)، دو پل تاریخی مشهور اصفهان از دوره صفویه، مجله هنر و مردم، شماره ۸۱

هنرفر، لطف‌الله، (۱۳۴۹)، چهارباغ اصفهان، مجله هنر و مردم شماره ۹۶ و ۹۷

هنرفر، لطف‌الله، (۱۳۵۳)، قدیمی‌ترین سردر تاریخی مسجد جمعه اصفهان، مجله هنر و مردم، شماره ۱۴۵

هولتسر، ارنست، (۱۳۵۴)، کتاب ایران در یکصد و سیزده سال پیش، محمد عاصمی، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر مرکز مردم‌شناسی ایران

<https://www.iranicaonline.org/articles/flandin-and-coste>- URL:
<https://www.injaisfahan.ir/news/122/> URL1:
URL2: <https://fodasun.com>
URL3: <https://fa.shafaqna.com>
URL4: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/62108/pg62108-images.html>
URL5: https://instagram.com/isfahan_cthh?utm_medium=copy_link
URL6: https://www.instagram.com/p/CVQXOdBNpSF/?utm_medium=copy_link
URL7: <https://www.kojaro.com>
URL8: <https://www.forumauctions.co.uk>
<https://www.imna.ir/> URL9:
URL10: <https://reiseniran.de>
URL11: <https://commons.wikimedia.org>
URL12: <https://reiseniran.de/fa>
URL13: <https://irantrawell.com>
<https://www.isna.ir/> URL14:
URL15: <https://www.farsnews.ir>
URL16: <https://titreshahr.com> - (عنوان: کاخ ۴۰ ستون اصفهان باتالار باشکوهی از ۲۰ ستون - کد خبر: ۱۰۲۰۸۹ - تاریخ انتشار: مرداد ۱۳۹۸)
URL17: <https://www.irna.ir>
- <https://www.isfahanziba.ir/> URL18:
URL19: <https://archive.aramcoworld.com>
URL20: <https://vista.ir/>
URL21: <https://www.forumauctions.co.uk/>
URL22: <https://www.iketab.com/>
URL23: <https://seeiran.ir>
URL24: <https://kherada.com>
URL25: https://instagram.com/mohseen_afshar?utm_medium=copy_link
URL26: <https://www.eligasht.com>
URL27: <https://cafesour.ir>
URL28 : <https://www.fadaktrains.com>

©Authors, Published by Ferdows-e-honar journal. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

